

UDK: 930(497.1=112.2)"1919/2019"

Pregledni članak

Primljeno: 19. 2. 2019.

Prihvaćeno: 5. 4. 2019.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v5i1i.8237>

Historiografski tekst i historijski kontekst: historiografija o Nijemcima na prostoru Jugoslavije 1919. – 2019.

ZORAN JANJETOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Srbija

kokanzokan@yahoo.com

Rad zavisno od vremena i mjesta nastanka analizira historiografsku literaturu koja je nastala o Nijemcima (folksdojčerima) na teritoriju koji je obuhvaćala Jugoslavija posljednjih sto godina.

Ključne riječi: Nijemci; folksdojčeri; historiografija; Jugoslavija; Slovenija; Hrvatska; Vojvodina; Bosna i Hercegovina; Drugi svjetski rat; logori

Na samom početku treba ograničiti naslov i naglasiti da će u ovom članku biti riječi samo o pripadnicima njemačke nacionalne manjine na prostorima koje je obuhvaćala nekadašnja jugoslavenska država u historiografiji (ili historiografijama) nastaloj tijekom posljednjih sto godina na tom prostoru. Drugim riječima, neće se uzeti u obzir djela o Nijemcima općenito (čiji je broj nepregledan) ni djela nastala u okvirima stranih historiografija i u zemljama izvan ovako ograničenog teritorija – čak i kada je riječ o autorima koji su podrijetlom s nekadašnjih jugoslavenskih prostora. To znači da će radovi autora s ovih prostora, uključujući i radove samih pripadnika njemačke nacionalne manjine, biti uzeti u obzir samo ako su izvorno izašli na tlu Jugoslavije ili njezinih zemalja sljednica odnosno ako su autori djelovali u okviru historiografija na tom teritoriju. Autor ovoga pregleda svjestan je da to donekle sužava i krnji njegov rad, ali treba imati na umu da je i ova naizgled „mala” i za glavne tokove historije jugoistočne Europe sporedna tema privukla pozornost velikoga broja amaterskih i nešto manjega broja profesionalnih povjesničara u Njemačkoj, Austriji i drugdje, koji su o njoj napisali više stotina knjiga i neznani broj članaka.¹ Obuhvatiti sve te radove u okviru samo jednoga članka bilo bi nemoguće, tj. za takav zadatak bila bi potrebna obimna monografija. S druge strane, u

¹ ANTOLOVIĆ, MARKOVIĆ, „Executioners and/or Victims”, 212.

ovaj pregled bit će uključeni i neki opći radovi koji sadržavaju dijelove ili važnije podatke o historiji pripadnika njemačke manjine na prostorima Slovenije, Hrvatske, Vojvodine i Bosne i Hercegovine (BiH). Istovremeno treba naglasiti da usprkos ovako ograničenim ciljevima ovaj pregled ne pretendira predstaviti cjelokupnu produkciju na ovu temu historiografija s prostora koji je nekada obuhvaćala Jugoslavija: neki su nam radovi usprkos najboljoj volji ostali nedostupni,² a analiza i čak samo spominjanje svih do kojih smo uspjeli doći premašili bi obim članka koji bi prihvatio i najširokogrudniji urednik. Umjesto iscrpnoga pregleda svih radova zadovoljit ćemo se pokušajem da se osvrnemo na najvažnije i da upozorimo na glavne autore, teme, način njihove obrade, ideološku pozadinu i društveni kontekst u kojem su dotični radovi nastali.³

Da bismo sistematizirali dosta obimnu građu o kojoj govorimo, smatrali smo pogodnim podijeliti ju kronološki i geografski. Po vremenu nastanka, literaturu o Nijemcima na prostoru Jugoslavije ima najviše smisla podijeliti na tri razdoblja: na onu nastalu između 1918. i kraja Drugoga svjetskog rata, na onu nastalu od sredine 1940-ih do pretkraj 1980-ih te onu nastalu od tada do danas. Ovakva podjela vodi računa o društveno-političkom kontekstu u kojem su djela nastajala i u kojem su djelovala u javnosti. Geografska podjela tiče se i prostora koji djela obrađuju i podrijetla autora. Većina autora bavila se Nijemcima na svojem području (u Sloveniji, Slavoniji, Bosni ili Vojvodini). U gotovo svim slučajevima povjesničari koji su se bavili ovim temama i potjecali su iz Slovenije, Hrvatske, Srbije ili BiH, iako ne uvijek i nužno iz onih krajeva koje je nekada nastanjivala njemačka nacionalna manjina. Jedan broj autora potjecao je ili potječe iz redova same njemačke manjine. Sve to govori da su pri izboru „njemačkih” tema ulogu uvijek igrali i društveni, nacionalni i/ili osobni motivi.

Ako se pogledaju tri ovako naznačena razdoblja, primjećuje se da je tijekom prvoga bilo najmanje radova o Nijemcima. To se ne može objasniti samo kratkoćom perioda o kojem je riječ jer je razdoblje od kasnoga socijalizma do danas jedva nešto duže, ali je usprkos tome dalo neusporedivo veći broj radova s folksdojčerskom tematikom. Prvi, gotovo banalan razlog jest to da je histo-

² Kao i nebrojeno puta do sada, dr. Vladimir Geiger nesebično mi je pomogao u prikupljanju materijala za pisanje ovoga članka, na čemu mu i ovom prilikom od srca zahvaljujem.

³ Ovaj pokušaj kritičkoga osvrta na stručnu literaturu o Nijemcima na tlu Jugoslavije, dakako, nije prvi. Uz spomenuti pregledni članak Michaela Antolovića i Saše Markovića, prvi od ta dva autora i prije se pozabavio jednim dijelom te teme (ANTOLOVIĆ, „Srpska historiografija”, 149-165). Treba spomenuti i obimniji članak GEIGER, „Etničke skupine/zajednice u Hrvatskoj”, 323-367. I autor ovoga članka napravio je prije desetak godina djelomičan osvrt na poslijeratnu jugoslavensku historiografiju o Podunavskim Švabama (usp. JANJETOVIĆ, „Von öfфициösen Darstellung zum offenen Dialog”, 30-39). Ti pregledi nisu samo već zastarjeli, nego su se ticali samo dijela jugoslavenskih Nijemaca u dijelu historiografije nakon Drugoga svjetskog rata. Drugim riječima, ti radovi nisu uzimali u obzir Nijemce u Sloveniji i BiH, kao ni radove izašle tijekom međuratnoga razdoblja. Radovima o Nijemcima u Sloveniji u kraćem se članku s obimnom bibliografijom pozabavio Vinko Rajšp (RAJŠP, „Slovensko zgodovinopisje”, 85-89). Pored ovih, postoji i veći broj kritičkih prikaza pojedinih djela ili radova pojedinih autora (usp. npr. BIJELIĆ, „Doprinosi Vladimira Geigera”, 203-207).

riografija između 1918. i 1945. bila neusporedivo manje razvijena, odnosno njome se bavio nerazmjerno manji broj ljudi. Zbog toga, a posebno zbog trijumfalizma izazvanog konačnim oslobođenjem od višestoljetne tuđinske vlasti, historiografije svih triju konstitutivnih naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) nastavile su nacionalno obojenim smjerom koji je bio zacrtan još od početaka znanstvene historiografije. To je, uostalom, bila karakteristika i svih europskih historiografija, pa se teško moglo očekivati da se jugoslavenski historičari bave svojim zanatom iz multiperspektivnoga kuta i pišu radove koji bi u većoj mjeri uvažili i postojanje manjinskih, posebno neslavenskih narodnosti na nacionalnim teritorijima. Ondje gdje je toga i bilo, do toga je dolazilo ne zbog uviđanja da nacionalna historija nije potpuna ako se iz nje izostavi manjinska komponenta, nego baš zbog utvrđivanja nacionalne historije, odnosno bavljenje manjinama bilo je u funkciji dokazivanja vlastitih nacionalnih prava.

To se vidjelo već u trenutku stvaranja nove države. Njezini su predstavnici (pomognuti timom stručnjaka koje su okupili za tu priliku) pokušali i historiografski uvjeriti predstavnike velikih sila pobjednica u opravdanost svojih teritorijalnih zahtjeva. Oni su pravdani „historijskim nepravdama” koje su jugoslavenski narodi u prošlosti navodno pretrpjeli od nekada vladajućih naroda, napose od Nijemaca i Mađara. Tako se vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) u svojem Memorandumu silama osvrnula i na „germanizaciju” Slovenaca.⁴ Slična optužba može se naći i u brošuri o Banatu, iako su germanizatorske tendencije pripisane bečkom dvoru, a ne pripadnicima njemačke manjine.⁵ Međutim, u brošurama o Bačkoj i Baranji tvrdi se da je autohtono srpsko stanovništvo istisnuto ili istjerano da bi se napravilo mjesta njemačkim kolonistima.⁶ Po svojoj namjeni takve brošure – budući da su morale biti kratke i jasne – nisu dopuštale šire razlaganje međuetničkih odnosa. Osim toga, one koje su se ticale Bačke, Baranje i Banata bile su usmjerene prvenstveno protiv Mađara, koji su polagali pravo na te teritorije. Nijemci su tu viđeni kao potencijalni saveznici, tako da nije bilo oportuno slikati ih previše crno.

Slovenci su kao narod proživjeli veći dio svoje povijesti pod njemačkom dominacijom. Ona je ostavila neizbrisive tragove na slovenskoj kulturi, ali i grupe ljudi koji su ili bili njemačkoga podrijetla ili su s vremenom usvojili njemački jezik i nacionalni identitet. Druga polovina XIX. stoljeća bila je obilježena borbom nacionalno svjesnih Slovenaca protiv njemačke političke, kulturne i ekonomske prevlasti i protiv pripadnika njemačke manjine, koji su, ne sasvim bez razloga, smatrani nosiocima te prevlasti, štoviše remetilačkim faktorom koji rastače nacionalno tkivo. Zbog mnogo dužega suživota s Nijemcima i mnogo veće društvene i povijesne isprepletenosti s njima Nijemci su za Slovence bili neusporedivo važniji „drugi” nego za Hrvate, Srbe ili Bosance. Zato se ni važnost „njemačkih” tema u slovenskoj historiografiji ne može mjeriti s njihovom važnošću u hrvatskoj, srpskoj, a posebno ne u bosanskoj historio-

⁴ *Mémoire de la Délégation*, 9.

⁵ CVIJIĆ et al., *Le Banat*, 8.

⁶ CVIJIĆ et al., *Le Batchka*, 4-6; BELIĆ, MIHALDŽIĆ, *La Baranya*, 10-11.

grafiji. Zbog toga nije slučajno da su se između dva svjetska rata najobimniji i najozbiljniji radovi o Nijemcima na prostoru cijele zemlje pojavili u Sloveniji. To će, međutim, postati sasvim jasno tek nakon Drugoga svjetskog rata.

U međuratnom razdoblju nacionalna borba vodila se uglavnom administrativnim mjerama vlasti⁷, a slovenska se historiografija nije mnogo bavila slovenskim Nijemcima. Uglavnom se zadovoljavala time da u prikazima i osvrtima reagira na iredentističke njemačke spise.⁸ Na određeni način to vrijedi i za neke od najambicioznijih radova o Nijemcima na području Slovenije u tom razdoblju – one koji su izašli u tzv. *Kočevskom zborniku*. Bio je to svojevrsni slovenski historiografsko-etnografski odgovor na njemačke publikacije koje su se pojavile povodom 600 godina naseljavanja Kočevja Nijemcima.⁹ U zborniku su objavljena dva historiografska rada, Jože Rusa i Ivana Simoniča, koji sumiraju „službene” slovenske poglede na naseljavanje i razvoj etničkih odnosa na području Kočevja.¹⁰ Ta, uvjetno rečeno, „službena” teza (koja se provlači i kroz kasniju slovensku literaturu o tom predmetu) uglavnom ide za tim da dokaže da su Slovenci na teritoriju Kočevja bili stariji stanovnici od Nijemaca te da taj kraj nikada nije postao „njemački otok”, kako je tvrdila njemačka publicistika, nego da je uvijek bio višenacionalna, odnosno etnički miješana oblast. Oba rada napisana su vrlo stručno i s odličnim poznavanjem povijesnih izvora i činjenica, pa bi samo stručnjak za kočevsko pitanje mogao suditi o tome jesu li njihove tvrdnje bliže istini od njemačkih.

Fran Zwitter daje prilično neprijateljsku sliku Nijemaca na teritoriju Slovenije.¹¹ On, kao i većina slovenskih historičara koji su se bavili ovom temom, umanjuje broj Nijemaca u slovenskim zemljama upozoravajući na to da je polovina govornika njemačkoga jezika u tri donjoštajerska „njemačka” grada (Ptuj, Celje i Maribor) rođena u slovenskim krajevima. Rad se uglavnom bavi etničkom granicom i pobijanjem austrijske teorije o „Vindišarima” kao mješavini Slovenaca i Nijemaca, a premalo analizira društveno-historijske procese koji su omogućili višestoljetni opstanak stanovnika njemačkoga jezika i njemačke svijesti (iako često slovenskoga podrijetla) na tlu Slovenije i značenje toga stanovništva za cjelokupni gospodarski, kulturni i društveni razvoj Slovenije. Kao i mnogi drugi slovenski autori, Zwitter je sklon prisutnost Nijemaca u Sloveniji pripisati prije svega odrođivanju – i u skladu s duhom vremena sugerirati da bi reslovenizacijom Nijemaca slovenskoga podrijetla u Sloveniji ostalo malo Nijemaca.¹²

⁷ Najbolji pregled u: SUPPAN, „Zur Lage der Deutschen in Slowenien”, 171-240; VOVKO, „Nemško manjšinsko šolstvo”, 311-312. Suvremeni njemački nacionalistički pogled vidi u: WUTTE, LOBMEYER, *Die Lage der Minderheiten*. Nešto manje pristran prikaz manjinskoga položaja Nijemaca u Sloveniji u tom razdoblju vidi u: KARNER, *Die deutschsprachige Volksgruppe*, 21-60.

⁸ RAJŠP, „Slovensko zgodovinopisje”, 83.

⁹ ILEŠIČ, „Kočevski zbornik”, 305.

¹⁰ RUS, „Jedro kočevskega vprašanja”, 131-173; SIMONIČ, „Zgodovina kočevskega ozemlja”, 45-130.

¹¹ ZWITTER, „Nemci na Slovenskem”, 483-497.

¹² *Isto*, 497.

Druga varijanta toga umanjivanja važnosti uloge Nijemaca u slovenskoj povijesti jest njihovo gotovo potpuno prešućivanje. Tako se Janko Orožen u svojoj povijesti Celja¹³ naširoko bavi njemačkim grofovima koji su vladali u Celju, njihovim posjedima, politikom itd., a o njemačkim građanima grada govori na samo nekoliko stranica, dok njihovu nacionalnu pripadnost i ne spominje, odnosno o njoj čitatelj može zaključivati samo na temelju navedenih imena.¹⁴ Slično kao Orožen postupaju i Fran Kovačić¹⁵ i Bogo Grafenauer.¹⁶

Ono što je bilo tipično za druge dijelove zemlje u tom razdoblju bila je činjenica da su se poviješću Nijemaca bavili više sami pripadnici njemačke manjine nego povjesničari iz redova državotvornih naroda. Vjerojatno najopširniji prilog o folksdojčerima u Vojvodini jednoga ne-njemačkog autora izašao je početkom 1930-ih u najstarijem srpskom časopisu, *Letopisu Matice srpske*, iz pera Slavka Stanića.¹⁷ Taj rad upoznaje čitatelje s vojvođanskim Nijemcima počevši od njihova naseljavanja pa do njihove suvremene situacije. Iako se članak ne bavi samo historijom, nego više etnologijom, ekonomijom, etnopsihologijom i socijalnim pitanjima, sadržava i dovoljno povijesti da objasni čitateljima neke od pojava iz ovdje spomenutih oblasti života. I tu se ponavlja tvrdnja da je naseljavanje Nijemaca u južnoj Ugarskoj učinjeno na štetu Južnih Slavena, napose Srba – što samo djelomično odgovara činjenicama.¹⁸ U cjelini uzevši, članak je vrlo informativan i uravnotežen i svakako je mogao poslužiti kao dobra informacija suvremenim srpskim čitateljima o pripadnicima tada najbrojnije nacionalne manjine u zemlji. Osim što su zbog svoje ekonomske ekspanzivnosti uočeni kao gospodarska opasnost za Srbe i druge ne-Nijemce, folksdojčeri su prikazani u prilično pozitivnom svjetlu.

Kao što je rečeno, najveći broj autora koji su se bavili prošlošću folksdojčera u novoj državi potekao je iz redova same manjine. Radilo se dijelom o ljudima koji su se počeli baviti zavičajnom poviješću još prije 1918., a u novim okolnostima – bar u nekada ugarskom dijelu bivše Dvojne Monarhije – to su mogli raditi i slobodnije nego prije. Doajen zavičajne historiografije (i arheologije) u Banatu je bio Felix Milleker (1858. – 1942.) iz Vršca. Bibliografija

¹³ OROŽEN, *Zgodovina Celja. Del II.*

¹⁴ *Isto*, 149, 156, 159-160. Četrdesetak godina poslije Orožen je „unaprijedio” svoj pristup dokazivanjem da su srednjovjekovni nosioci njemačkih imena u Celju ustvari bili Slovenci (usp. OROŽEN, *Zgodovina Celja in okolice*, I, 269). Iako imena ne mogu uvijek biti siguran pokazatelj nacionalnosti, činjenica je da se slovenska imena u popisima gradskih dostojanstvenika javljaju u većem broju tek od druge polovine XVIII. stoljeća (*Isto*, 349-350). Slične zamjerke Oroženovu pristupu iznio je i Janez Cvirn (usp. CVIRN, *Boj za Celje*, 9).

¹⁵ KOVAČIĆ, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, 220.

¹⁶ GRAFENAUER, „Ptuj v srednjem veku”, 157-174. Sustav ignoriranja mnogo je kasnije do savršenstva doveo Janko Prunk, koji je uspio napisati pregled povijesti Slovenije nigdje ne spomenuvši Nijemce na njezinu teritoriju (usp. PRUNK, *Slowenien*).

¹⁷ STANIĆ, „Švabe u Vojvodini”, 114-130.

¹⁸ U suštini se radilo o tome da je lokalno srpsko stanovništvo bilo ekonomski nedovoljno produktivno i nespremno na podčinjavanje feudalnoj vlasti. Zbog toga su ga veleposjednici i habsburške vlasti bili skloni ukloniti u korist produktivnijega, najčešće njemačkoga življa (usp. SEEWANN, PORTMANN, *Donauschwabern*, 32-34).

njegovih objavljenih radova sadržava 250 naslova, od čega se 32 rada bave poviješću banatskih Nijemaca ili pretežno njemačkim naseljima u toj pokrajini.¹⁹ Dvadeset dva rada te vrste izašla su u međuraću, a većina se bavi poviješću naseljavanja Nijemaca u XVIII. stoljeću ili poviješću naselja s pretežno njemačkim življem. U pravilu je riječ o kraćim radovima (brošurama) koji se odlikuju minucioznošću i onime što bi danas neki nazvali „pozitivizmom”. Milleker je istraživao arhivsku građu, a njegova se djela, usprkos neskrivenom lokalpatriotizmu, odlikuju trezvenom objektivnošću.²⁰

Njemačka je zajednica pored Millekera dala još nekoliko zavičajnih historičara koji su sa sličnom studioznošću proučavali arhivske izvore u želji da rekonstruiraju ranu povijest pojedinih njemačkih naseobina u Vojvodini i Slavoniji. Znanstveno najplodniji među njima bio je Friedrich Lotz, koji je samo od 1934. do 1936. napisao monografije 16 pretežno njemačkih naselja u Bačkoj.²¹ Njegova djela, kao i monografije drugih autora iz 1930-ih, nastala su u sklopu obilježavanja 150-godišnjice doseljavanja Nijemaca u pojedina mjesta,²² a ta pojava mogla se zapaziti i u nekim slavonskim selima.²³ Proslave jubileja bile su, međutim, dio širega procesa nacionalnoga sazrijevanja i stapanja rasutih grupa folksdojčera u jedinstvenu nacionalnu manjinu.²⁴ Ne treba zaboraviti da se taj proces odvijao u kontekstu jakoga revizionizma u samoj Njemačkoj, koji je računao na njemačke manjine u europskim zemljama. Od Hitlerova dolaska na vlast istraživanja njemačkih manjina obavljana su i u sklopu sve jače nacionalističke (nacističke) indoktrinacije koja se širila iz zemlje matice, gdje je historijsko-etnografsko proučavanje Nijemaca u drugim europskim zemljama uzelo velikoga maha.²⁵

¹⁹ RAŠAJSKI, *Bibliografija radova Srečka Milekera*, 29-126.

²⁰ Zbog toga su neka još prije Prvoga svjetskog rata prevedena na mađarski i srpski.

²¹ Usp. BEŠLIN, „Nemci u Vojvodini”, 232. Najpoznatija Lotzova djela iz toga razdoblja su *Novi Vrbas – Neuwerbas* i *Bačko Dobro Polje*. Lotz je nastavio istraživati i objavljivati nakon Drugoga svjetskog rata u SR Njemačkoj.

²² Među ostalima treba spomenuti monografije najmnogoljudnijih njemačkih naselja: HEPP, *150-Jahre Bačka Palanka*; ELICKER, *Festschrift der 150-jährigen Gemeinde Bulkes*; JURG, *Apatin*; SCHMIDT, *Geschichte*; PRATSCHE, *Die Deutschen der Gemeinde Feketić-Feketitsch*.

²³ Među bolje radove te vrste, napisane na temelju arhivske građe, spada i: KÜHN, *Die Besiedlung von Kula und Poreč*. Potpunija bibliografija (osim za Nijemce u Sloveniji) u: SCHERER, *Donauschwäbische Bibliographie 1935-1955*.

²⁴ O tome više: BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten*, 157-602.

²⁵ Isto; BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 276-284; SEEWANN, „Das Südost-Institut 1930-1960”, 49-62. Kao plod rada više ustanova nastalo je mnoštvo radova o Nijemcima izvan Njemačke, od kojih su za prostor Jugoslavije najvažniji: GREINTRUP, *Das Deutschtum an der mittleren Donau*; HALLER, *Syrmien und sein Deutschtum*; MEYEN, *Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien*; DAMMANG, *Die deutsche Landwirtschaft*; RÜDIGER, *Die Donauschwaben*; GROTHE, *Deutsche Sprachinsel Gottschee*; KRAFT, *Das untersteierische Drauland*; OTTERSTÄDT, *Gottschee*. Dio toga trenda bilo je i izdavanje leksikona o Nijemcima u inozemstvu. Zbog Drugoga svjetskog rata projekt nikada nije završen, ali je sretnim slučajem (zbog abecednoga reda) većina oblasti u Jugoslaviji naseljenih Nijemcima dobila odrednice (Bačka, Banat, Baranja, Bosna, Kočevje, čak i Zagreb – Agram). Usp. *Handwörterbuch des Grenzund Auslandsdeutschtums*.

Svojevrsna kruna takvih napora u samoj Jugoslaviji, i svojevrsan pokazatelj novih trendova, bila je knjiga slovenskoga Nijemca Oskara Plautza *Nastanak njemačke narodne zajednice u Jugoslaviji*.²⁶ Rad spada u „narodne historije”, tj. popularno napisane historijske preglede za široku publiku. Knjiga prikazuje rast nacionalne svijesti, političku borbu i organizacijske forme Nijemaca na teritorijima koji su se našli ujedinjeni u Jugoslaviji od posljednjih godina pred Prvi svjetski rat do vremena pisanja. Glavni su mu izvori bili novinski napisi, koje opširno citira. Iako metodološki zastarjela već u trenutku objavljivanja, knjiga sadržava obilje podataka i još uvijek je korisna. Iz obzira prema vlastima, ali sigurno i prema dijelu konzervativnijih sunarodnjaka, nacistička tendencija nigdje nije izričita iako je politička svrha knjige neskrivena.

Historiografsko bavljenje jugoslavenskim folksdojčerima nije prestalo ni tijekom Drugoga svjetskog rata. U drastično izmijenjenoj političkoj i ekonomskoj situaciji većina radova objavljivana je u tisku – budući da je za knjige bilo malo papira. Osim toga tisak je neusporedivo masovnije sredstvo propagande. Zbog toga su knjige o lokalnim Nijemcima izdavane samo ako su imale dovoljnu propagandnu težinu. Jedna od rijetkih je knjiga beogradskoga *Kreisleitera* Christiana Brückera o Nijemcima u Beogradu.²⁷ Iako je u Beogradu živjelo manje Nijemaca nego u nekim vojvodanskim gradićima, oko njega su bili koncentrirani planovi o stvaranju „tvrđave Rajha” u srednjem Podunavlju i o osnivanju podunavskošvapske države s njim u središtu.²⁸ Osim toga bio je važan i kao bivši glavni grad Jugoslavije, glavni grad okupirane Srbije i od 1943. i sjedište Njemačkoga zapovjedništva za Jugoistok. Zbog romantičnih sjećanja na vojevanje princa Eugena Savojskog i strateške važnosti imao je posebno značenje i za njemačku manjinu. Gotovo sve to odrazilo se u Brückerovoj knjizi iako dio toga nije izričito spomenut. Autor je dao pregled habsburškoga ratovanja oko Beograda i njihove vlasti u njemu, a dalje je opisao nastanak i razvoj folksdojčerske zajednice u gradu u XIX. i XX. stoljeću. Posljednji dio knjige posvećen je organizaciji *Volksgruppe* od kraja 1930-ih i tijekom Drugoga svjetskog rata. Iako je knjiga prožeta nacističkom ideologijom krvi i tla i iako autor ne navodi izvore podataka koje iznosi, ona je vrlo informativan doprinos povijesti jedne manjinske zajednice u multinacionalnom velegradu.

Jugoslavija je iz Drugoga svjetskog rata izašla kao potpuno promijenjena zemlja. Posljedice rata i revolucije snažno su osjetili pripadnici svih naroda na njezinu teritoriju, ali su za Židove i Nijemce one bile dalekosežnije nego za pripadnike bilo kojega drugog naroda. Za razliku od svih ostalih narodnosti, koje su usprkos gubicima i korjenitim društvenim, političkim i ekonomskim promjenama opstale kao narodi, Židovi i Nijemci sveli su se na ostatke ostataka.

²⁶ PLAUTZ, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft*.

²⁷ BRÜCKER, *Deutsche Spuren in Belgrad*.

²⁸ WEHLER, „Reichsfestung’ Belgrad”, 72-84; BOŽIĆ, MITROVIĆ, „Vojvodina i Beograd”, 116-125.

Nakon istrebljivanja tijekom rata, veći dio preživjelih Židova iselio se u Palestinu (odnosno Državu Izrael po njezinu osnutku).²⁹ S druge strane, zbog podržavanja okupatorske politike, folksdojčeri koji nisu evakuirani ili nisu izbjegli s njemačkim trupama bili su izloženi brutalnoj odmazdi i lišeni slobode, prava i imovine. Cilj novih komunističkih vlasti do 1948. bio je da ih „iseli” (tj. protjera) u Njemačku i Austriju.³⁰ On je samo djelomično ostvaren, a od proljeća 1948. počela je postupna reintegracija ostataka njemačke manjine u jugoslavensko društvo. Međutim, zbog toga što im nije vraćena imovina, zato što su mnogi već imali rođake, prijatelje i zemljake u inozemstvu i zbog društvene stigmatizacije, većina folksdojčera koja je preživjela troipolgodišnju internaciju u koncentracijskim logorima odlučila se iseliti.³¹

Ostrakizam prema domaćim Nijemcima trajao je desetljećima, a historičari su bili među njegovim najrevnijim održavateljima. Veliki dio historiografije socijalističkoga razdoblja bio je u funkciji legitimiranja i održavanja vlasti Komunističke partije / Saveza komunista, pa je i slika domaćih Nijemaca u njoj bila u skladu s tako postavljenim zadacima. To, kao što ćemo vidjeti, ne znači da je slika o folksdojčerima, a posebno o njihovu sudjelovanju u Drugom svjetskom ratu, bila potpuno lažna, nego samo da je bila poprilično iskrivljena, izvučena iz konteksta ratnih (i predratnih) zbivanja i zato jednostrana. Ta je slika, uz podržavanje osnovnoga mita o „Narodnooslobodilačkoj borbi” (NOB), na kojem su komunisti temeljili svoje pravo na vlast, imala i cilj (prešutno) opravdati surovi postupak s pripadnicima njemačke nacionalne manjine (o kojem se u javnosti nije smjelo govoriti).

Negativna slika folksdojčera zacrtana je na samom početku socijalističkoga razdoblja u objavljenim i neobjavljenim elaboratima novih vlasti.³² Građa o zločinima folksdojčera prikupljena tijekom prvih poslijeratnih mjeseci desetljećima će služiti historičarima kao glavni materijal za pisanje o njemačkoj nacionalnoj manjini u Drugom svjetskom ratu, a odium izazvan najnovijim događajima (uz starije resantimane, posebno u Sloveniji) odražavat će se i na pisanje o prijašnjim epohama. Treba reći da radovi o Nijemcima prvih petnaestak godina nakon Drugoga svjetskog rata nisu bili tako brojni kao poslije, ali je slika folksdojčera u njima bila u pravilu negativna.

²⁹ O Židovima na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu vidi: ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*. O njihovoj sudbini po završetku rata vidi: KERKKÄNEN, *Yugoslav Jewry*; IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji*.

³⁰ O sudbini jugoslavenskih Nijemaca tijekom i posebno nakon Drugoga svjetskog rata postoji vrlo obimna literatura. Glavne informacije vidi u: SCHIEDER, *Dokumentation*; WILDMANN et al., *Leidensweg der Deutschen*, I-IV; GEIGER, „Sudbina Folksdojčera u bivšoj Jugoslaviji”, 9-52.

³¹ JANJETOVIĆ, „Die Deutschen in Jugoslawien 1945-1960”, 49-65.

³² *Život, rad i držanje domaćih Nemaca (folksdojčera)*; *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača*; Pokrajinska komisija za Vojvodinu, Odluka o zločinima okupatora i njihovih pomagača, SR-AJ-110, f. br. 959; Masovni zločini u Banatu, SR-AJ-110, 672/723; Franjo Baš, Slovenski Nemci, 1918-1945. Elaborat u: SI-INV, f. 152.

Tako npr. Milko Kos u svojem predavanju o naseljavanju Nijemaca na slovenski teritorij taj proces vidi kao proces gubljenja nacionalnoga teritorija koji neodvojivo povezuje s germanizacijom slovenskoga življa, a samo postojanje njemačke manjine smatra „problemom” (koji je, „na sreću”, Drugi svjetski rat riješio).³³

Sljedeće godine Anton Vončina, u „najboljoj” tradiciji nacionalne borbe, piše potpuno negativno o držanju mariborskih Nijemaca tijekom prevrata 1918./19. godine.³⁴ On ih prikazuje kao došljake, odrode i politički nepouzdanu, pravdajući *de facto* tim činjenicama to što im je u doba stvaranja Jugoslavije preoteta vlast i uskraćeno pravo na samoopredjeljenje, odnosno priključenje Austriji.

Dvije godine poslije Jovan Durman pozabavio se važnim aspektom inače zapostavljene ekonomske povijesti – njemačkim zadrugama u međuratnoj Jugoslaviji.³⁵ Autor koristi obilje statističkih podataka da utvrdi negativnu sliku folksdojčera. On neutemeljeno tvrdi da su oni bili povlašteni u Austro-Ugarskoj,³⁶ a da se u Kraljevini SHS/Jugoslaviji navodno nisu mogli naviknuti na ravnopravnost.³⁷ Folksdojčerske zadruge optužuje i za neregularno poslovanje i korištenje prihoda za njemačku propagandu. Zasnovan na ograničenom broju izvora, članak je potpuno u funkciji potvrđivanja lošega imidža koji su komunističke vlasti stvarale o njemačkoj manjini.

Kao i uopće u historiografiji socijalističkoga razdoblja, manje ideologizirane poglede bilo je lakše iznositi prilikom obrade tema koje se nisu ticale XX. stoljeća. Tako se u više radova uglavnom neutralno govori o naseljavanju Nijemaca, prije svega na prostor južne Ugarske i Srijema. U sklopu svoje historije Srba u Vojvodini Dušan Popović na više je stranica vrijednosno neutralno, prikazao naseljavanje Nijemaca.³⁸ Na isti način, oslonjen na stariju njemačku i

³³ KOS, „Kolonizacija i germanizacija”, 9-19.

³⁴ VONČINA, „Maribor v letih 1918-1919”, 97.

³⁵ DURMAN, „Zadrukarstvo Nemaca”, 115-131.

³⁶ U Habsburškoj Monarhiji Nijemci na prostoru buduće Jugoslavije bili su u različitim položajima. Oni u austrijskom dijelu (izuzev u ekonomskom pogledu u Kočevju!) zaista su imali povlašten položaj (koji se, istina, s vremenom sve više topio), a oni u ugarskom dijelu, usprkos većem ekonomskom prosperitetu (koji su stvorili zahvaljujući povlasticama pri naseljavanju, boljoj poljoprivrednoj i zanatskoj tehnici, većoj marljivosti i štedljivosti u usporedbi s drugim nacionalnostima), bili su čak izloženiji mađarizaciji nego pripadnici drugih naroda. O Nijemcima u Sloveniji vidi: SUPPAN, „Zur Lage der Deutschen in Slowenien”; o položaju Nijemaca u ugarskom dijelu Monarhije vidi: SEEWANN, PORTMANN, *Donauschwabern*, 95-152; SCHÖDL, „Am Rande des Reiches”, 350-454; SENZ, *Donauschwäbische Geschichte*; GOTTAS, „Die Deutschen in Ungarn”. O mađarizaciji vidi: WEIDLEIN, *Madjarisierung*; SENZ, *Donauschwäbische Geschichte*, 223, 237, 275-276, 307-315.

³⁷ Ustvari je položaj Nijemaca u Jugoslaviji (uza sve razlike koje su postojale među raznim dijelovima zemlje) bio daleko od ravnopravnosti s „državotvornim narodom” (SCHIEDER, *Dokumentation*, 3E-44E; JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*, 107-286; GEIGER, „Sudbina Folksdojčera”, 16-24; BEŠLIN, „Nemci u Vojvodini”, 207-239).

³⁸ POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini*, knj. II, 38-44, 52-53. U trećem tomu toga djela iz 1950-ih autor na nekoliko stranica daje etnološku sliku vojvođanskih Nijemaca, koja je tek na samom kraju „začinjena” malom antinjemačkom žaokom: „Izigravanja od strane Nemaca dešavala su

mađarsku literaturu, postupa i Borislav Jankulov u svojem pregledu naseljavanja Vojvodine.³⁹ Slična, uglavnom neutralna tendencija, iako uz veće korištenje arhivskih izvora, može se primijetiti i u nizu monografija i članaka o naseljavanju pojedinih mjesta i krajeva koji su se pojavili tijekom 1960-ih i 1970-ih.⁴⁰ Ukratko o tome piše i Nikola Gaćeša u uvodima svojih knjiga o međuratnoj agrarnoj reformi i kolonizaciji.⁴¹ Očito je da je objektivnost bilo lakše zadržati kada su u pitanju bila vremenski udaljenija razdoblja i krajevi u kojima nije postojala tako izražena povijesna nesnošljivost između Nijemaca i lokalnoga većinskog življa. To, međutim, ne znači da nisu postojali i radovi koji su reproducirali stare stereotipe, čak i kada su u pitanju bila prijašnja razdoblja.⁴²

U Sloveniji su stari antinjemacki trendovi nastavljani,⁴³ a tijekom 1960-ih godina rezultirali su, pored članaka, i dvjema monumentalnim knjigama. Prva je vjerojatno najbolja knjiga o folksdojčerima koja je nastala u socijalističkoj Jugoslaviji. Riječ je o već citiranoj knjizi Dušana Bibera *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. U njoj je autor sakupio praktično sve tada dostupne izvore i na osnovi njih detaljno prikazao njemačke imperijalističke pretenzije prema Sloveniji, nacionalne sukobe, organiziranje njemačke nacionalne manjine u novoj državi, sukobe unutar same manjine, političke i ideološke utjecaje iz Njemačke te nacističko glajhšaltovanje njemačke manjine i njezino podređivanje intere-

se prilikom opštinskih izbora. Najveće razočarenje u vojvodanske Nemce doživeli su Srbi u toku Drugog svetskog rata, kada su oni listom stali na stranu naših neprijatelja, što je neminovno dovelo, pred kraj rata, do njihovog masovnog iseljavanja iz ovih krajeva" (POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini*, knj. III, 188).

³⁹ JANKULOV, *Pregled kolonizacije Vojvodine*. Knjiga je napisana između 1941. i 1945., ali je izašla tek petnaestak godina poslije. Bila je zamišljena kao privremeni pregled naseljavanja pokrajine s ciljem da se potaknu daljnja istraživanja toga problema – do čega uglavnom nikada nije došlo.

⁴⁰ ČELAP, „Postanak Francenstala”, 165-172; ČELAP, „Prilog proučavanju kolonizacije Vojvodine”, 115-124; GAVRILOVIĆ, „Privredne i društvene prilike u Indiji”, 143-163; GAVRILOVIĆ, *Srem od kraja 17. do sredine 18. veka*; GAVRILOVIĆ, „Naseljavanje Nemaca u Rumi”, 118-126; GAVRILOVIĆ, *Ruma – trgovište u Sremu*.

⁴¹ GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj*; GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu*; GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu*. Doseljavanja Nijemaca kratko se dotiče i Ferdo Hauptman u svojem članku o kolonizaciji stranaca u BiH nakon 1878., napominjući da je naseljavanje Nijemaca u BiH bio samo nastavak njihova poznatoga smjera iseljavanja k jugoistoku (HAUPTMAN, „Regulisanje zemljišnog posjeda u BiH”, 157). Kolonizacijom u BiH bavio se i: MIKIĆ, „O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini”, 181-193.

⁴² Naprimjer u: MILUTINOVIĆ, „Srbi i Nemci u Vojvodini”, 36-43. Autorica ponavlja stavove o politički motiviranoj kolonizaciji Nijemaca, preuveličava državnu pomoć koju su pritom uživali i promatra ih kao predstavnike „gospodareće nacije” (*sic*). Ona tvrdi da se Nijemci nisu miješali s pripadnicima drugih narodnosti, ali da su od njih ipak poprimili neke utjecaje. S druge strane, tvrdi da su Srbi upijali srednjoeuropsku kulturu u Beču i Budimpešti (a ne od prvih susjeda!) (*Isto*, 43). Iako sadržava i neke zanimljive podatke, članak vrvi pogrešnim zaključcima i stereotipima.

⁴³ Usp. npr. BAŠ, „Kulturbund u Celju”, 215-222. Rad slika djelatnost krovne njemačke kulturne organizacije u veleizdajničkim bojama uz impresivno poznavanje činjenica, ali bez navođenja izvora. Franjo Baš rano se profilirao kao dobar poznavatelj njemačke manjine u Donjoj Štajerskoj, koju je slikao kao ustrajno antislovenski nastrojenu (usp. i: BAŠ, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*).

sima Hitlerova Reicha. Da je autor još dodao makar želju da bude objektivan i da pojedine procese i zbivanja stavi u širi jugoslavenski i europski kontekst, radilo bi se o vrhunskom historiografskom djelu.⁴⁴

Godine 1968. na slovenskom, a deset godina poslije i u prijevodu na srpski, pojavila se monumentalna knjiga Tone Ferenc o politici odnarođivanja koju su nacisti vodili na teritoriju okupirane Slovenije.⁴⁵ Iako folksdojčeri nisu glavna tema te odlično istražene knjige, gotovo jedna trećina posvećena je njima – napose procesu nacifikacije, obavještajnoj i vojnoj pomoći koju su u Donjoj Štajerskoj prije i tijekom Travanjskoga rata pružili njemačkim snagama i službama kao i sudjelovanju u represalijama protiv Slovenaca. Oko 180 stranica posvećeno je samo iseljavanju i kolonizaciji Kočevara – a opći zaključci o tome uglavnom se poklapaju s rezultatima do kojih je došao drugi istaknuti istraživač toga pitanja, Hans Hermann Frensing, u gotovo isto vrijeme.⁴⁶

Neslavnom ulogom folksdojčera u Drugom svjetskom ratu bavilo se i nekoliko članaka objavljenih na srpskom/hrvatskom tijekom šezdesetih godina. U svima su domaći Nijemci prikazani kao zločinci i pomagači okupatora.⁴⁷ Iako su rađeni na osnovi originalnih dokumenata i dokumentacije o zločinima prikupljene odmah nakon rata, i iako nema razloga sumnjati u spomenute zločine, problem s tim (i drugim sličnim) radovima jest što su autori (iako često navode imena konkretnih počinitelja), povodeći se za primjerom vlasti, svim folksdojčerima pripisali krivnju za zločine, zloupotrebe i eksploataciju. Prvi put u to vrijeme javlja se i motiv iseljavanja pripadnika njemačke manjine tijekom Drugoga svjetskog rata.⁴⁸ On se javlja i u nekim kasnijim radovima,⁴⁹ a činjenica da su njemačke vlasti dio folksdojčera iselile i evakuirale već tijekom rata zgodno je došla da se historiografski objasni odsutnost njemačke manjine nakon rata.

Sedamdesete godine bile su veoma plodne kada je u pitanju historiografija o folksdojčerima. Pored spomenutih radova o kolonizaciji Vojvodine treba istaknuti povećani broj radova o njemačkoj manjini u Drugom svjetskom ratu, kao i relativno velik broj članaka u slovenskim časopisima. Nikola Gačeša

⁴⁴ Iz materijala prikupljenog za knjigu (koja je izrasla iz njegove doktorske teze) Biber je poslije objavio nekoliko članaka koji ponavljaju ili dopunjavaju podatke o pojedinim pitanjima iznesene u knjizi (usp. BIBER, „Socijalna struktura”, 404-407; BIBER, „Kočevski Nemci”, 23-42).

⁴⁵ T. FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika*; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije*.

⁴⁶ FRENSING, *Die Umsiedlung*. Kratak pregled (bez bilješki i izvora) dijela svoje knjige Ferenc je dao u: T. FERENC, „Nemška kolonizacija”, 207-214. Drugi, opširniji sažetak dao je u članku: T. FERENC, „Nemci na Slovenskem”, 99-144.

⁴⁷ IVKOVIĆ, „Uništenje Jevreja”, 373-403; IVKOVIĆ, „Neki metodi”, 175-200; IVKOVIĆ, „Zatvori, koncentracioni i radni logori”, 110-134; MITROVIĆ, „Sudbina Jevreja”, 265-271; VEG, „Sistem nemačke okupacione vlasti”, 63-104; KRNIĆ, LJUBLJANOVIĆ, TOMLJANOVIĆ, „Neki podaci”, 26-40; KRNIĆ, „Privreda”, 215-263; KRNIĆ, „Položaj Njemačke narodne skupine”, 233-249. Doktorska teza Zdravka Krnića o folksdojčerima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao cjelina ostala je u rukopisu (KRNIĆ, „Njemačka narodna skupina u NDH”).

⁴⁸ KRNIĆ, „O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine”, 73-88.

⁴⁹ MILETIĆ, „Preseljenje i evakuacija folksdojčera”, 15-28.

objavio je i netipičan rad o udjelu folksdojčera u posjedu zemlje i agrarnoj reformi u međuratnom razdoblju.⁵⁰

Radove o folksdojčerima u Drugom svjetskom ratu dijelom su objavljivali autori koji su se tom temom bavili tijekom prethodnoga desetljeća, kao i jedan broj novih. Naglasak je bio na opisivanju služenja okupatoru i borbe protiv Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP).⁵¹ Svi ti radovi dobro su istraženi i, ako se zanemari ideološka pristranost, još uvijek vrlo upotrebljivi. Ljubica Šijački objavila je skraćenu verziju svojega magistarskog rada o okupacijskom režimu u Banatu,⁵² ali on svojom razinom zaostaje za prije navedenim radovima.

Svakako najbolje djelo jugoslavenske historiografije na temu folksdojčera u Drugom svjetskom ratu knjiga je Josipa Mirnića o bačkim Nijemcima.⁵³ Koristeći obilje primarnih izvora, autor je dao živu sliku folksdojčera u Bačkoj u uvjetima mađarske okupacije. Iako je ostao vjeran „pravovjernom” tumačenju ponašanja Nijemaca kao suradnje s okupatorom, slijedeći izvore, on je prikazao i otpore i rastuće nezadovoljstvo njemačkoga stanovništva sve širom vojnom mobilizacijom i sve većim materijalnim žrtvama na strani Reicha. Njegovi nalazi, koji su daleko od toga da budu crno-bijeli, u suštini se poklapaju sa zaključcima drugih istraživača iste teme.⁵⁴ Najslabiji dio inače odlične Mirnićeve knjige je prenapravljeni završetak: autor samo konstatira da su se folksdojčeri, uplašeni kaznom zbog suradnje s okupatorima, povukli s njemačkom vojskom – što samo djelomično odgovara istini, a knjigu lišava neophodnoga epiloga.⁵⁵ Dakako, to je bilo u skladu s tadašnjom političkom korektnošću, koja je zabranjivala propitivanje sudbine folksdojčera po završetku rata.

Većina slovenskih radova o folksdojčerima tijekom 1970-ih pokazuje sve veći odmak od nacionalno pristrane historiografije, koja je dugo bila nastavak nacionalne borbe drugim sredstvima. Ta neutralna tendencija najviše se primjećuje u člancima Tone Zorna, koji vjerno i bez komentara prenose izvore koje je koristio.⁵⁶ Na primjeru popisa stanovništva Ljubljane Vlado Valenčič poduhvatio se staroga problema slovenske historiografije od XIX. stoljeća – određivanja stvarne etničke strukture stanovnika na temelju austrijskih popisa

⁵⁰ GAČEŠA, „Nemci u agrarnoj reformi”, 71-94. Uz dosta podataka o socijalnoj strukturi i položaju folksdojčera tijekom agrarne reforme, autor iznosi – ali ne dokumentira – vjerojatno netočnu tvrdnju da su Švabe iz Njemačke dobivali novac za kupovinu zemljišnih posjeda. Usprkos nedostatku dokaza, ona se često sreće u historiografiji i publicistici sve do naših dana.

⁵¹ MILETIĆ, „Vojne formacije folksdojčera”, 91-115; MILETIĆ, „The Volksdeutschers of Bosnia, Slavonia and Srem”, 559-603; MIRNIĆ, „The Enlistment of Volksdeutschers”, 622-653; KRNIĆ, „The German Volksgruppe”, 604-621; MILOŠEVIĆ, „Kvislinške snage u Banatu”, 139-153.

⁵² ŠIJAKKI, „Teror i pljačka”, 224-330.

⁵³ MIRNIĆ, *Nemci u Bačkoj*.

⁵⁴ Tu prije svega mislimo na dvije knjige o mađarskim Nijemcima u tom razdoblju: TILKOVŠZKY, *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik”*; SPANNENBERGER, *Der Volksbund*.

⁵⁵ Kao i drugi autori, Mirnić je iz materijala prikupljenog za tu knjigu napravio i nekoliko članaka (usp. MIRNIĆ, „The Enlistment of Volksdeutschers”; MIRNIĆ, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji”, 5-62; MIRNIĆ, „Die Batschkadeutschen”, 319-351).

⁵⁶ ZORN, „Nemški trgovski obrati”, 113-120; ZORN, „Dva poročili”, 89-93; ZORN, „Kulturna avtonomija”, 347-366; ZORN, „Narodnostna podoba”, 247-252.

vođenih po govornom jeziku.⁵⁷ Iako su Nijemci prikrivena glavna tema njegova članka, on je metodološki veoma zanimljiv, pa njegova važnost nadilazi slovensko-njemačke odnose. Vrijednosnom neutralnošću i zasnovanošću na izvorima odlikuje se i članak Lojze Peniča o smjeni vlasti u Mariboru 1918./19. godine.⁵⁸ Usporedno s tim znanstvenim i objektivnim tendencijama opstajao je i stariji, nacionalno obojen diskurs, čiji su nosioci bili stariji autori.⁵⁹ Tako npr. Ivan Simonič, koji se tom temom bavio već trideset godina prije,⁶⁰ pišući povijest Kočevja iznosi obilje podataka, ali Nijemce malo spominje.⁶¹ Kada to i čini, radi to u negativnom kontekstu. Po njemu su kočevski Nijemci bili lijeni, nevezani za rodnu grudu i germanizatori slovenskih pridošlica. Drugim riječima, kao i neki drugi slovenski autori, Simonič je ostao nespreman prihvatiti i trezveno analizirati neke historijske procese koji su tijekom stoljeća i desetljeća više-manje spontano doveli do nacionalne asimilacije dijela doseljenih Slovenaca.⁶²

U sljedećem desetljeću – koje će donijeti znatne promjene u gledanju na folksdojčere – nalazimo stare antinjemačke stereotipe i u slovenskoj i u srpskoj historiografiji. U cjelini uzevši, stari su pogledi dominirali u prvoj polovini desetljeća, a u drugoj će se polako početi mijenjati. Tako Marijan Žnidarič 1983. piše o mariborskim Nijemcima u međuratnom razdoblju u duhu ortodoksne komunističke historiografije, koja je folksdojčere vidjela samo kao petu kolonu.⁶³ Jože Mlinarič i Bruno Hartmann u svojim radovima zastupaju pak onaj blaži stav prema pripadnicima njemačke manjine – ignoriranje.⁶⁴

U srpskoj historiografiji početkom osamdesetih godina pojavila se knjiga jednoga (sudeći po imenu) autora njemačkoga podrijetla o nekada pretežno njemačkom gradiću Beloj Crkvi u Banatu.⁶⁵ Rudolf Šteger skupljao je materijal u arhivima Bele Crkve, Beča, Budimpešte i Temišvara, što mu je omogućilo da napiše knjigu zasićenu faktografijom. Dok opisuje doseljavanje Nijemaca, ta je faktografija bezlična. Međutim, kada govori o sukobima tijekom revolucije 1848., optužuje Nijemce da su željeli prevlast nad ostalim stanovnicima i okrivljuje ih za navodno planirani pokolj Srba 19./20. kolovoza 1848. godine – iako i sam navodi da je stradalo 72 Srba i 51 Nijemac.⁶⁶ U nastavku teksta autor spominje njemačke ustanove u gradu, ali ne kao njemačke. U cjelini uzevši, Šteger piše o jednom pretežno njemačkom gradiću izbjegavajući prečesto spo-

⁵⁷ VALENČIČ, „Etnična struktura”, 287-318.

⁵⁸ PENIČ, „Konec avstrijske oblasti v Mariboru”, 384-389.

⁵⁹ OROŽEN, *Zgodovina Celja in okolice*, I-II; *500 let mesta Kočevja*.

⁶⁰ Vidi bilj. 10.

⁶¹ SIMONIČ, „Zgodovina mesta Kočevja”, 5-51.

⁶² Istovremeno on navodi da se 1941. godine 95 % kočevskih Nijemaca izjasnilo za iseljavanje, a da je među njima navodno bila i trećina ponijemčenih Slovenaca (*Isto*, 47).

⁶³ ŽNIDARIČ, „Prispevek k zgodovini Nemcev”, 218-230.

⁶⁴ MLINARIČ, „Mariborski mestni sodniki”, 29-53; HARTMANN, „Kulturni tokovi”, 232-246.

⁶⁵ ŠTEGER, *Bela Crkva*.

⁶⁶ *Isto*, 57.

minjati Nijemce. Kada to i čini, primjetna je određena antinjemачka tendencija, ali obilje arhivske građe na temelju koje je knjiga napisana osigurava da ona još uvijek ima svoju vrijednost.

Godine 1981. pojavila se i knjiga Slobodana D. Miloševića o preseljenicima i izbjeglicama na teritoriju Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. U sklopu pregleda prinudnih i iznuđenih migracija na tom prostoru autor se pozabavio i preseljavanjima i evakuacijom folksdojčera.⁶⁷ U skladu sa zahtjevima vremena u kojem je pisao, obratio je pozornost samo na onaj dio folksdojčerskih migracija koji su organizirale njemačke vlasti.

Druga polovina 1980-ih donijela je dah velikih društvenih promjena koje će uskoro iz korijena promijeniti ne samo vladajuću ideološku paradigmatu nego i cijelo društvo. Kako je socijalistička ekonomija sve više tonula u bezizlazje, komunistička ideologija i partijska vrhuška gubile su na vjerodostojnosti. Došlo je do labavljenja ideološke kontrole, a obični ljudi i historičari počeli su postavljati neka do tada nedopuštena pitanja. Bilo je sve lakše baviti se prošlošću i bez stavljanja crvenih naočala.

To se, kao i sve pojave društvene liberalizacije, najprije vidjelo u Sloveniji. S austrijskim je kolegama 1984. u Ljubljani organiziran skup o slovensko-austrijskim odnosima, koji je rezultirao važnim zbornikom u kojem su se s obje strane našli znanstveno napisani radovi gotovo lišeni nacionalnih tendencija.⁶⁸ Iako sudionici skupa, kao pionirskoga pothvata, nisu skupili hrabrost (ili nisu postigli potrebnu suglasnost) da se pozabave i najboljim razdobljem bilateralnih odnosa (Drugi svjetski rat i neposredno poraće), on je bio kamen međaš u istraživanju njemačke manjine na prostoru cijele Jugoslavije.⁶⁹ To ne znači da se i poslije nisu povremeno pojavljivali jednostrani i nacionalistički obojeni radovi, nego da je historiografski *mainstream* postao ono što je odvijek i trebao biti: znanstveno bavljenje prošlošću, a ne dokazivanje unaprijed postavljenih nacionalnih ili ideoloških teza.

Slovenski prilozi u tom zborniku objavljeni su i na slovenskom, dajući tako pozitivan impuls razvoju ne samo slovenske historiografije.⁷⁰ Slične tendencije mogle su se zapaziti i u drugim republikama. Tako je Tomislav Kraljačić detaljnije osvijetlio proces naseljavanja stranoga življa u Bosnu tijekom austrougarske okupacije. Iako se on nije posebno bavio Nijemcima, prikazao je kontekst

⁶⁷ MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici*, 185-220, 343-348.

⁶⁸ SUPPAN, RUMPLER, *Geschichte der Deutschen*.

⁶⁹ Usporedno s objavljivanjem priloga iz toga zbornika Vinko Rajšp objavio je i obimnu bibliografiju slovenskih radova o Nijemcima u Sloveniji (vidi bilj. 3).

⁷⁰ KLEMENČIČ, „Nemci v statistiki”, 465-470; PLETERSKI, „Vprašanje nacionalne enakopravnosti”, 455-463; ROZMAN, „Socialna demokracija”, 291-297; MELIK, „Nemci in volitve”, 323-326; VODOPIVEC, „O socialnih in gospodarskih nazorih”, 7-30; VOVKO, „Nemško manjšinsko šolstvo”, 311-321. Kao plod novoga trenda svakako treba gledati i informativni članak Smilje Amon o njemačkom tisku u Sloveniji (AMON, „Nemško časopisje na Slovenskem”, 1239-1333). Ta je tema cjelovitije obrađena četrnaest godina poslije (ŽIGON, *Nemško časopisje na Slovenskem*).

(i) njihova naseljavanja.⁷¹ Dah novoga vremena osjetio se i u historiografiji o NOB-u, gdje su se pojavili radovi koji su bacili i malo drugačije svjetlo na ulogu folksdojčera u Drugom svjetskom ratu. Prvi su put historičari posvetili malo veću pozornost sudjelovanju (manjega broja) Nijemaca u partizanskom pokretu.⁷² Sredinom osamdesetih prvim se radovima oglašio i poslije najistaknutiji istraživač njemačke nacionalne manjine, ne samo u Hrvatskoj nego na cijelom prostoru Jugoslavije, Vladimir Geiger, najavljujući i dolazak nove generacije povjesničara, otvorenije za preispitivanje do tada zanemarenih i/ili zabranjenih tema.⁷³

Međutim, sve to ne znači da je formalnim ukidanjem socijalističkoga sistema automatski promijenjena historiografska paradigma. Neki autori starije generacije koji su stasali u prijašnjim vremenima još su početkom 1990-ih objavljivali radove u starom duhu. Tako je 1991. izašla omanja knjiga Petra Kačavende pretencioznoga naslova *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*.⁷⁴ Iza njega se krije krparija od jedva 65 stranica autorskoga teksta koji ukratko i vrlo jednostrano prikazuje historiju folksdojčera u Jugoslaviji (praktično ne spominjući Nijemce u Sloveniji i Bosni!) od naseljavanja do kraja Drugoga svjetskog rata. Čak 35 stranica posvećeno je sudjelovanju folksdojčera u Drugom svjetskom ratu, a od toga najveći dio Nijemcima u Banatu. Autorski tekst, koji svojom kvalitetom zaostaje za mnogim policijskim elaboratima izrađivanim 1940-ih, završava s pet stranica o evakuaciji. O sudbini folksdojčera nakon završetka rata nema ni riječi. Uvelike najveća vrijednost knjige reprodukcije su dokumenta – usprkos vrlo tendencioznom izboru.

Druga knjiga koja po svojem duhu spada u vremena koja su u trenutku njezina izlaska već prošla studija je Branislava Popova Miše o njemačkim zatvorima i koncentracijskim logorima u Banatu.⁷⁵ Riječ je o djelu koje po stilu spada u klasične knjige o NOB-u, sa svim njihovim vrlinama i manama. Bavi

⁷¹ KRALJAČIĆ, „Kolonizacija stranih seljaka“, 111-124. Na ovu problematiku već se prije osvrnuo Dževad Juzbašić, ali je njegov prilog još više okrenut općim uvjetima naseljavanja (usp. JUZBAŠIĆ, [Diskusija bez naslova], 325-331).

⁷² HREČKOVSKI, „Četa ‘Ernst Thälmann’“, 331-350; REDŽIĆ, *Telmanovci*. Jedan od najvećih komunističkih „stručnjaka“ za manjinsko pitanje, Koča Jončić, u svojoj (poluslužbenoj) knjizi o nacionalnim manjinama ne spominje sudjelovanje folksdojčera u NOP-u (usp. JONČIĆ, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 20-23). Drugi „stručnjak“ za manjine, Laslo Rehak, u svojoj knjizi prevedenoj za potrebe propagande u Jugoslavenskoj narodnoj armiji na sve južnoslavenske jezike doduše kratko spominje četu „Ernst Thälmann“, ali umanjuje broj boraca i njezino značenje (PEXAK, *Народности во Југославија*, 77). Poluslužbena monografija Ljubiše Stojkovića i Miloša Martića o nacionalnim manjinama u Jugoslaviji na 15 stranica govori o sudjelovanju nacionalnih manjina u NOB-u (STOJKOVIĆ, MARTIĆ, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 37-62). Nijemcima su posvećene dvije i pol stranice, od čega dvije govore o „kvislinškim“ jedinicama, a pola stranice o četi „Ernst Thälmann“ (Isto, 60-62). I Kemal Sejfula posvećuje joj samo nekoliko rečenica, a o sudjelovanju ostalih manjina u NOB-u govori na 15 stranica (SEJFULA, *Savez komunista Jugoslavije i nacionalne manjine*, 23-38).

⁷³ GEIGER, „Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu“, 29-65; GEIGER, „Njemačke ‘Zavičajne knjige’“, 331-335; GEIGER, „Đakovštinski Telmanovci“, 47-49.

⁷⁴ KAČAVENDA, *Nemci u Jugoslaviji*.

⁷⁵ POPOV MIŠA, *Nemački zatvori i koncentracioni logori*.

se važnim dijelom represivnoga aparata u okupiranom Banatu, a folksdojčeri svako malo iskrsavaju kao stražari, policajci, mučitelji i zločinci.

Promjenom društveno-političkoga sistema i raspadom Jugoslavije došlo je i do znatnih promjena u historiografijama zemalja sljednica. I dok je u dobrom dijelu historiografija ojačao nacionalni moment na račun nekada prevladavajućega klasnog, u pogledu radova o folksdojčerima primjetna je svakovrsna deideologizacija: nacionalna i politička. Nekadašnje tabu-teme postale su društveno prihvatljive, poželjne ili čak komercijalne.⁷⁶ Nekada je revizija išla samo u smjeru okretanja ideološkoga predznaka „dobrih” i „loših” momaka, ali pojavio se i veliki broj radova čiji su se autori trudili stvoriti uravnoteženiju sliku (prije svega nedavne) prošlosti. O zločinima partizana tijekom Drugoga svjetskog rata i nakon njega postalo je moguće govoriti sve više i na temelju arhivskih dokumenata koji su dugo bili nedostupni istraživačima.⁷⁷ Liberalnija društvena klima i mnogo veći stupanj istraživačke slobode omogućili su da u posljednjih tridesetak godina u Sloveniji i Hrvatskoj, a dijelom i u Srbiji i BiH, izađe više radova o folksdojčerima nego ikada prije.

Po broju prednjači Hrvatska, s jedne strane zbog djelovanja neumornoga Vladimira Geigera, a s druge zbog djelatnosti Njemačke (narodnosne) zajednice. Svojim gotovo 35-godišnjim djelovanjem u hrvatskoj historiografiji Vladimir Geiger postao je gotovo institucija za sebe – posebno kada je u pitanju istraživanje Nijemaca na prostoru Hrvatske, ali i šire. Nemoguće bi bilo ovdje nabrojiti sve njegove radove, pa ćemo se zadovoljiti time da u bilješki spomenemo (po našem sudu) najvažnije monografije i veće članke.⁷⁸ Geiger se u svojim radovima bavio represijom nad folksdojčerima nakon Drugoga svjetskog rata, koncentracijskim logorima, pitanjem žrtava (ne samo njemačkih), istaknutim ličnostima njemačkoga podrijetla, folksdojčerima u hrvatskoj i srpskoj književnosti,⁷⁹ a istaknuo se i u kritičkom objavljivanju arhivske građe. Zahvaljujući golemom broju dobro istraženih i minuciozno napisanih radova objavljenih u mnoštvu najrazličitijih publikacija (od dnevnoga tiska do stručnih časopisa i zbornika) doprinio je kao nitko drugi da se Podunavski Švabe vrte u svijest javnosti i posebno da njihovo poslijeratno stradanje postane sastavni dio sjećanja na stradanja u Drugom svjetskom ratu i u komunističkom sistemu.

⁷⁶ Usp. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put*.

⁷⁷ DIZDAR et al., *Partizanska i komunistička represija i zločini*; GEIGER et al., *Partizanska i komunistička represija i zločini*.

⁷⁸ GEIGER, „Položaj njemačke manjine”, 165-185; GEIGER, JURKOVIĆ, *Pisma iz Krndije*; GEIGER, JURKOVIĆ, *Što se dogodilo s Folksdojčerima?*; GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*; GEIGER, „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine”, 157-166; GEIGER, „Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj”, 227-233; GEIGER, „Saslušanje Branimira Altgayera”, 575-638; GEIGER, „Njemačka manjina”, 429-445; GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*; GEIGER, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*; GEIGER, „Logori za Folksdojčere u Hrvatskoj”, 1081-1100; GEIGER, „Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca”, 195-208; GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini*; GEIGER, „Skica za povijest”, 265-297.

⁷⁹ GEIGER, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*; GEIGER, „Tematiziranje povijesti njemačke manjine”, 385-394.

Drugi važan faktor koji je potaknuo istraživanja njemačkih tema u Hrvatskoj bilo je udruženje njemačke manjine – Njemačka narodnosna zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba, koje svake godine organizira po jedan međunarodni znanstveni skup o Nijemcima i Austrijancima u hrvatskom kulturnom krugu. Od 1994. radovi s toga skupa objavljuju se u *Godišnjaku Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch*, jedinstvenoj publikaciji te vrste ne samo u Hrvatskoj nego i u svijetu. U *Godišnjaku* je do sada izašlo 576 radova.⁸⁰ Pored toga, na skupovima je predstavljeno još pedesetak referata, što svjedoči o zaista impresivnoj produkciji njemačkih tema. Skup i *Godišnjak* uspjeli su okupiti svojevrstu jezgru stalnih suradnika koji su zaslužni za veliki broj radova.⁸¹ Jasno je da je tolika kvantiteta urodila kvalitetom, posebno jer veliki dio suradnika pripada eliti hrvatske profesionalne historiografije. Teme koje obrađuju radovi u *Godišnjaku* vremenski se kreću od srednjega vijeka do naših dana. Primjetan je velik broj radova o više ili manje znamenitim osobama njemačkoga podrijetla (314). Pored toga, od historiografskih ili bar djelomično historiografskih tema u većem broju radova obrađivano je pitanje žrtava (23), manjinskih prava (21), ekonomije (51), raznih listova (17) i demografije (27).⁸² Nepotrebno je i govoriti koliku važnost za popularizaciju njemačkih tema u široj javnosti ima tako velik broj radova u *Godišnjaku*, posebno ako se zna da radovi o Nijemcima povremeno izlaze i u drugim publikacijama.

Baš tu popularizatorsku ulogu svojoj je knjizi *Nijemci, Austrijanci i Hrvati* namijenio Goran Beus Richembergh.⁸³ Sam autor na početku napominje da temi pristupa „uglavnom fragmentarno i publicistički” i kao „aktivni sudionik procesa revitalizacije njemačko-austrijske nacionalne manjine”.⁸⁴ Knjiga je bogato ilustrirana i lijepo opremljena, a sam tekst, usprkos određenim greškama,⁸⁵ korektno napisan. Najveća je mana knjige da autor prečesto

⁸⁰ Za sve bročane podatke koji će biti izneseni u vezi s *Godišnjakom* i ovom prilikom zahvaljujem kolegi Milanu Ivanoviću, koji mi je ljubazno stavio na raspolaganje svoju prezentaciju s posljednjega skupa u Osijeku i tako mi uštedio golem trud.

⁸¹ Tako je Ivan Čosić Bukvin objavio 22 rada, Stanko Piplović 21, Ivan Pederin 20, Ludwig Bauer 19, Zlata Živković-Kerže 19, Mira Kolar, Snježana Paušek-Badždar i Marija Karbić po 15 itd.

⁸² Pored toga objavljen je i 51 rad iz etnologije, 45 iz likovnih umjetnosti, 25 iz književnosti i jezika te 22 iz oblasti znanosti.

⁸³ BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*.

⁸⁴ *Isto*, 7.

⁸⁵ Tako autor, kao i mnogi drugi prije njega, pridaje veliku važnost zloglasnom referatu Vase Čubrilovića iz 1944. o potrebi protjerivanja nacionalnih manjina, koji nove vlasti nikada nisu prihvatile, a zanemaruje brojne radove s istim idejama pripadnika slovenskoga pokreta otpora, čije je ideje komunistički vrh uvažio (*Isto*, 189). Tvrdnju da se ZAVNOH navodno odmaknuo od rigidnoga stava Komunističke partije Jugoslavije prema Nijemcima, s obzirom na to da se sudbina folksdojčera u Hrvatskoj nije razlikovala od sudbine njihovih sunarodnjaka u drugim dijelovima zemlje, bilo bi teško dokazati (*Isto*). Samo je djelomično točna tvrdnja da su logori za folksdojčere raspušteni jer je veliki broj Nijemaca protjeran, agrarna reforma provedena, a otpočinjao je sukob sa Sovjetskim Savezom (*Isto*, 207); vjerojatno je više folksdojčera pušteno da pobjegnu preko granice nego što ih je doista protjerano, a promjena politike prema njima i

previše prostora posvećuje dobro poznatom kontekstu u kojem se odvijala historija njemačke nacionalne manjine (npr. Edikt o toleranciji, stvaranje Jugoslavije, dolazak nacista na vlast, uspostava Nezavisne Države Hrvatske), a manje samoj manjini ili znamenitim pojedincima proizašlim iz njezinih redova.

U cjelini uzevši, segment hrvatske historiografije koji se bavi folksdojčerskim temama jako je razvijen i vrlo kvalitetan.⁸⁶ Takvu frekvenciju, sistematičnost i ustrajnost u proučavanju bilo koje manjinske zajednice zaista bi bilo teško naći bilo gdje. Značenje Nijemaca za razvoj Hrvatske svakako opravdava takav iznadprosječno velik interes struke za njih.⁸⁷

Čini se da je ideološka propast socijalizma u Sloveniji također donijela veće zanimanje za njemačke teme. Ono što posebno raduje jest da je usprkos porastu nacionalizma (posebno prvih godina nakon osamostaljenja) kvaliteta radova porasla baš u pogledu objektivnosti: dok su u društvu ojačale nacionalne tendencije, u historiografiji o folksdojčerima one su slabjele. Vjerojatno su sve veća vremenska udaljenost od predmeta istraživanja i odumiranje nekih starih kadrova koji su aktivno sudjelovali u nacionalnoj borbi (ponekad i s oružjem u ruci) utjecali na to.

Najplodniji slovenski autor koji se bavio slovenskim Nijemcima bio je (nažalost prerano preminuli) Janez Cvirn. Većina njegovih radova tiče se njegova rodnoga Celja i uopće Donje Štajerske. Cvirn je već svojom prvom knjigom, objavljenom pretkraj socijalističkoga razdoblja, najavio tematiku kojom će se baviti idućih godina, kao i metodu rada.⁸⁸ I dok se u prve dvije knjige bavio Celjem, treća je posvećena političkoj historiji Nijemaca južne Štajerske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.⁸⁹ Cvirnova je specijalnost detaljno prikazivanje političkih borbi i razvoj političkih ideja donjoštajerskih Nijemaca, prije svega na temelju tiska.⁹⁰ Pritom reprodukcija nekih njihovih

otpuštanje radno sposobnih iz logora počeli su već u drugoj polovini 1947., tj. dugo prije sukoba sa Staljinom.

⁸⁶ Dvadesetak stranica posvećuje Nijemcima i Marica Karakaš Obradov u svojoj odlično istraženoj knjizi o migracijama tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata na hrvatskim teritorijima (KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, 287-305). Ista autorica migraciji Nijemaca posvećuje i zaseban članak: KARAKAŠ OBRADOV, „Migracije njemačkog stanovništva”, 271-294.

⁸⁷ U hrvatskoj je prošle godine izašla i monografija o zloglasnoj 7. dobrovoljačkoj *Waffen-SS* diviziji „Princ Eugen”, ali ona gotovo potpuno spada u vojnu historiju jer se uglavnom bavi organizacijom jedinice i ratnim operacijama, a o folksdojčerima kao takvima gotovo ne govori (usp. WERHAS, MIKULIČIĆ, *Prinz Eugen*).

⁸⁸ CVIRN, *Boj za Celje*.

⁸⁹ CVIRN, *Trdnjavski trikotnik*. Druga Cvirnova knjiga izlet je u socijalnu historiju Celja. Autor se bavi kavanama, udruženjima, priredbama i društvenim životom Celja na prijelomu stoljeća. Naravno da u historiji etnički podijeljenoga grada nije bilo moguće izbjeći ni nacionalni moment (usp. CVIRN, *Kri v luft!*).

⁹⁰ Istu tematiku i metodu imaju i brojni Cvirnovi članci (CVIRN, „Volilne mahinacije”, 412-416; CVIRN, „Celjsko nemštvo”, 199-212; CVIRN, „Gospodarska politika”, 435-450; CVIRN, „Celjski Nemci”, 553-564; CVIRN, „Nemški tabori”, 175-185; CVIRN, „Spodnještajerski ustavovarci”, 193-230; CVIRN, „Spodnjoštajerski Nemci”, 63-71; CVIRN, „Celjsko gimnazijsko vprašanje”, 102-111).

šovinističkih i uskogrudnih stavova opravdava i blago proslovenski stav autora.⁹¹

Janez Cvirn napisao je na temelju postojeće literature i jedan korektan pregled političke historije slovenskih Nijemaca od 1848. do 1941.,⁹² kao i vrlo koristan pregled njemačke, austrijske i slovenske historiografije (s popratnom bibliografijom) o Nijemcima na teritoriju Slovenije.⁹³

Dostojna „nasljednika” na polju političke povijesti Nijemaca u Sloveniji Cvirn je našao u naturaliziranom Slovincu Draganu Matiću, koji je napisao odličan doktorat o Nijemcima u Kranjskoj. Taj obimni rad izašao je pod naslovom *Nemci v Ljubljani 1861-1918*⁹⁴ i, kao i Cvirnovi radovi, zasnovan je prije svega na pisanju tiska, a manje na arhivskoj građi. Svoj naslov nadilazi utoliko što govori i o drugim Nijemcima u Kranjskoj, a često povlači i paralele s Donjom Štajerskom.

Suočavanje s novijom prošlošću i u Sloveniji je dalo konkretnih znanstvenih rezultata. Tu prije svega mislimo na zbornik o Nijemcima u Sloveniji 1941. – 1955. koji je uredio Dušan Nećak, na radove Milka Mikole o koncentracijskim logorima i Mitje Ferenc o Kočevju. Nećakov zbornik je pionirski pothvat na tom polju i sadržava više vrlo dobro dokumentiranih radova koji su osvijetlili proces protjerivanja folksdojčerskoga stanovništva ne samo iz Slovenije nego posredno i iz drugih dijelova Jugoslavije.⁹⁵

Milko Mikola doprinio je rasvjetljavanju poratne povijesti Nijemaca u Sloveniji objavljivanjem fragmentarno očuvane arhivske građe i svjedočanstava suvremenika o koncentracijskim logorima za folksdojčere i Mađare (i druge nepoželjne) i propratnom studijom.⁹⁶ Korak dalje u raščišćavanju s prošlošću napravio je Mitja Ferenc. On je počeo bavljenjem napuštenom kulturno-hi-

⁹¹ Vrlo sličan po tematici i pristupu članak je Bojana Balkovca o izborima u Kočevju između dva svjetska rata (BALKOVEC, „Ta sklep”, 44-48). To vrijedi i za Vandu Trdan (TRDAN, „Rdeči in črni”, 38-43). Ista autorica pozabavila se historijom Kočevara u svojem diplomskom i magistarskom radu (usp. TRDAN, „Zbrisane sledi”; TRDAN, „Življenje kočevskih Nemcev”). Nažalost, do njih nismo uspjeli doći, ali možemo pretpostaviti da su napisani na sličan način kao citirani članak.

⁹² CVIRN, „Nemci na Slovenskem”, 53-98.

⁹³ CVIRN, „Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinoisje”, 23-52.

⁹⁴ MATIČ, *Nemci v Ljubljani*.

⁹⁵ Riječ je prije svega o člancima: REPE, „‘Nemci’ na Slovenskem”, 145-172; NEĆAK, „‘Nemci’ na Slovenskem”, 173-244; PRINČIČ, „Podržavljenje nemške imovine”, 245-270. Treba ipak spomenuti da se u članku D. Nećaka javlja i nekoliko grešaka preuzetih od njemačkih i austrijskih autora. Tako on npr. govori o navodnom oduzimanju jugoslavenskoga državljanstva folksdojčerima odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenog 1944. (NEĆAK, „‘Nemci’ na Slovenskem”, 186), što ne odgovara istini (usp. JANJETOVIĆ, „Die Staatsbürgerschaft”, 147-160). Nećak nedokumentirano govori i o navodne dvije odluke AVNOJ-a, tj. o oduzimanju imovine i državljanstva (usp. PORTMANN, *Die kommunistische Revolution*, 236-237). Istu pogrešnu tvrdnju iznosi i u: NEĆAK, „Usoda ‘Nemcev’ v Sloveniji”, 114.

⁹⁶ MIKOLA, „Konzentracijska taborišča”, 11-26. Svoj doprinos, u poprilično ostrašćenom i revizionističkom duhu, dao je i Roman Lejsek (LELJAK, *Verjagt!*). Usprkos navedenim manama, knjiga je korisna jer sadržava citate arhivskih dokumenata sa signaturama.

storijskom baštinom Kočevja,⁹⁷ a svoja je istraživanja okrunio obimnom i vrlo zaokruženom knjigom o cijeloj oblasti. Ona se ne tiče samo tamošnjega njemačkog stanovništva nego i kasnijega razvoja, ali je nezaobilazna kao pouzdan i uravnotežen prikaz i njegove historije.⁹⁸ Njegova knjiga, kao i neki drugi radovi, svjedoči da je prošlost Nijemaca u Sloveniji napokon prihvaćena kao sastavni i neodvojivi dio nacionalne povijesti.⁹⁹ Ona se više ne promatra samo negativno, nego se uočavaju razni aspekti njemačkoga doprinosa razvoju zemlje.¹⁰⁰

U Srbiji su vojvođanski Švabe ušli u postsocijalističku historiografiju otprilike kada i u Sloveniji i Hrvatskoj. Godine 1992. Goran Nikolić obranio je magistarski rad o folksdojčerima u Vojvodini 1920-ih, ali on usprkos bavljenju relativno „neproblematičnim” razdobljem nikada nije objavljen.¹⁰¹ Svojevrsan sažetak svojih istraživanja autor je objavio kao dodatak zbirci intervjua Nenada Stefanovića s nekadašnjim folksdojčerima.¹⁰² Ta je knjiga bila jedna od dvije koje su prvi put srpskoj javnosti prikazale nešto drugačiju sliku folksdojčera.¹⁰³ Pored intervjua s Nijemcima iz Vojvodine (u kojima im je omogućeno da iznesu svoje viđenje historije) i spomenutoga Nikolićeva članka, knjiga sadržava još jedan njegov pionirski rad – o sudbini folksdojčera nakon raspuštanja logora 1948. godine.¹⁰⁴ Mnogo je manje uspio članak germanista Zorana Žiletića o folksdojčerima pred Drugi svjetski rat i tijekom njega.¹⁰⁵ Njegov je rad natopljen antikomunizmom, monarhističkim legalizmom i srpskim nacionalizmom.

⁹⁷ M. FERENC, *Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina*; M. FERENC, *Nekdanji nemški jezikovni otok*; FERENC, ZUPAN, BAVDAŽ, *Pokopališča kočevskih Nemcev*.

⁹⁸ M. FERENC, *Kočevska pusta in prazna*.

⁹⁹ O tome svjedoče i akademski radovi (magisteriji, doktorati) s njemačkim temama.

¹⁰⁰ To se npr. dobro vidjelo na izložbi o Nijemcima u Mariboru. U katalogu izložbe velika grupa autora prikazala je najrazličitije aspekte njemačkoga življenja u gradu i njihov doprinos njegovu razvoju u mnogim sferama (FURLEŽ, *Nemci in Maribor*). Tin Mudražija nedavno je objavio zanimljiv rad o njemačkom doprinosu razvoju nogometa u Mariboru i cijeloj Sloveniji (MUDRAŽIJA, „Pionirska vloga Nemcev”, 21-37). Sve to, međutim, ne znači da je slika Nijemaca u slovenskoj javnosti postala potpuno pozitivna. Usp. npr. domoljubno isključivu i zajedljivu knjigu Alenke Auersperger, koja je natopljena historijom iako je pisana s praktičnim ciljevima (AUERSPERGER, *Iskalci grala*).

¹⁰¹ NIKOLIĆ, „Društvena obeležja nemačke nacionalne manjine”. Rad je napisan uravnoteženo i nepristrano.

¹⁰² NIKOLIĆ, „Nemci u Vojvodini između dva svetska rata”, 175-202. U ovom članku, koji ne sadržava znanstveni aparat, autor je prikazao proces rasta nacionalne svijesti vojvođanskih Nijemaca. Pritom je obratio pozornost na ustanove koje su tome doprinijele (Kulturbund, Stranku Nijemaca, zadruga).

¹⁰³ Prva je bila publicistička knjiga Slobodana Maričića (MARIČIĆ, *Susedi, dželat, žrtve*). Riječ je o knjizi koja objedinjava stare poglede na folksdojčere i obiluje greškama, ali koja prvi put progovara o surovom postupku s jugoslavenskim Nijemcima na kraju Drugoga svjetskog rata. Usto sadržava i neka sjećanja na folksdojčere njihovih nekadašnjih susjeda.

¹⁰⁴ NIKOLIĆ, „Život nakon skidanja sa krsta”, 221-226. Rad daje osnovne podatke o broju Nijemaca, prikriivanju identiteta i pokušajima integracije u društvo.

¹⁰⁵ ŽILETIĆ, „Nemci u Vojvodini i Drugi svetski rat”, 202-220.

Tijekom 1990-ih i autor ovih redova zainteresirao se za sudbinu njemačkoga življa na prostoru Jugoslavije, a napose Vojvodine, na kraju Drugoga svjetskog rata. Kao plod pokušaja da se folksdojčerska svjedočanstva uspo-rede sa sadržajem jugoslavenskih dokumenata nastala je magistarska teza, koja je 2000. izašla – zbog nedovoljno povoljne društvene klime – u izdanju autora.¹⁰⁶ Kao plod istraživanja za tu knjigu, kao i za kasniju doktorsku di-sertaciju, pojavio se i niz članaka u kojima su obrađeni razni aspekti historije Podunavskih Švaba u Vojvodini.¹⁰⁷

Otrprike u isto vrijeme njemačkom nacionalnom manjinom počeo se baviti i novosadski historičar Branko Bešlin. Njegov izvanredno istražen i do-bro ilustriran magistarski rad izašao je 2001. pod naslovom *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*.¹⁰⁸ Kao i u slučaju drugih istraži-vača, Bešlin je dio svojega materijala objavio i kroz članke.¹⁰⁹ Pored toga ovaj autor objavio je i članak u kojem je pregledno prikazana historija Nijemaca u Vojvodini u međuratnom razdoblju¹¹⁰, popularnu knjižicu o naseljavanju Švaba¹¹¹ i članak u kojem se bavio odrazom folksdojčerske historije u književ-nosti.¹¹² Svi Bešlinovi radovi odišu nepristranošću i odličnim poznavanjem činjenica.

Pored Branka Bešlina, još su dva Vojvođanina posvetila više svojih rado-va tamošnjim Švabama. Nešto stariji Michael Antolović objavio je knjigu o vojvođanskim Nijemcima između dva svjetska rata. Riječ je o vrlo uspjeljoj sintezi napisanoj na temelju obimne literature i primarnih izvora.¹¹³ Autor je dobro prikazao različite aspekte manjinskoga života (kultura, politika, eko-nomija), kao i veze s ustanovama za njegovanje „njemstva” u Njemačkoj. I u većem broju članaka Antolović se pokazao kao stručan i vješt sintetizator i popularizator srpskoj publici slabo poznate folksdojčerske historije.¹¹⁴ Nešto

¹⁰⁶ JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito*. Kao izdavač drugoga izdanja pet godina poslije pridobiven je University of Mary, Bismarck, ND.

¹⁰⁷ JANJETOVIĆ, „Vajmarska republika i nemačka manjina u Jugoslaviji”, 140-155; JANJE-TOVIĆ, „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba”, 240-260; JANJETOVIĆ, „O širenju zemljoposeda vojvođanskih Nemaca”, 101-111; JANJETOVIĆ, „Duhovni profil”, 55-67; JANJETOVIĆ, „Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben”, 119-168; JANJETOVIĆ, „The Disappearance of the Germans From Yugoslavia”, 215-231; JANJETOVIĆ, „Gegenseitige Kultureinflüsse”, 103-133. Autor se dosta bavio folksdojčerima i u svojoj doktorskoj tezi (JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*). Godine 2009. izašla je i sinteza historije vojvođanskih Švaba od XVIII. do sredine XX. stoljeća (JANJETOVIĆ, *Nemci u Vojvodini*).

¹⁰⁸ BEŠLIN, *Vesnik tragedije*.

¹⁰⁹ BEŠLIN, „Kulturno-prosvetni časopisi Nemaca”, 155-171; BEŠLIN, „Der Landwirt (Die Landpost)”, 161-171; BEŠLIN, „Nemačka katolička štampa u Vojvodini”, 107-123.

¹¹⁰ BEŠLIN, „Nemci u Vojvodini”, 207-239; BEŠLIN, „Privredna problematika”, 73-82.

¹¹¹ BEŠLIN, *Naseljavanje Nemaca u Vojvodini*.

¹¹² BEŠLIN, „Dva istorijska romana o Podunavskim Švabama”, 183-213. U njemu je povu-kao paralelu između švapskoga nacionalnog buditelja Adama Müllera-Guttenbrunnna i srpskoga modernoga klasika Miloša Crnjanskog.

¹¹³ ANTOLOVIĆ, *Nemačka manjina u Vojvodini*.

¹¹⁴ Kao najvažnije treba izdvojiti: ANTOLOVIĆ, „Bogaroška peticija”, 159-173; ANTOLOVIĆ, „Nemačko školstvo u Vojvodini”, 107-128; ANTOLOVIĆ, „Nemci u Južnoj Ugarskoj”, 183-202;

mlađi Filip Krčmar magistrirao je s temom o izgradnji nacionalnoga identiteta vojvođanskih Nijemaca te objavio više kvalitetnih stručnih članaka s folksdojčerskom tematikom.¹¹⁵

Godine 2008. liječnik i historičar-amater Branislav Danilović objavio je vrlo profesionalno napisanu knjigu *Gakovo i Kruševlje. Logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945-1947*.¹¹⁶ To je jedna od malobrojnih knjiga o logorima za folksdojčere napisana na temelju arhivske građe. Autor je uspio doći do originalnih logorskih knjiga i na temelju njih ustvrditi broj stradalih.¹¹⁷ Na temelju jugoslavenskih dokumenata Danilović je potvrdio mnoge tvrdnje iz svjedočanstava preživjelih Nijemaca o lošim životnim uvjetima u logorima, ali i dopunio sliku koju su oni naslikali stavivši njihovo stradanje u kontekst općih životnih prilika u to vrijeme i dokazavši da su se vlasti ipak trudile u granicama svojih skromnih mogućnosti popraviti uvjete života i zdravstvenu zaštitu zatočenih.¹¹⁸ Na istom su tragu radovi Sanje Petrović Todosijević o zbrinjavanju folksdojčerske djece iz logora.¹¹⁹

U krilu nevladina sektora nastala je knjiga Helene Rill i Marijane Stojčić, koja također govori o stradanju folksdojčera.¹²⁰ Iako knjiga ima praktične ciljeve – borbu protiv nasilja i rata – napisana je znanstvenom metodom. Pritom je s historiografskoga stajališta posebno zanimljiv prvi dio iz pera H. Rill, dok je drugi, djelo M. Stojčić, više historijsko-antropološki obojen. Rill je u svojem dijelu¹²¹ knjige na temelju relevantne literature, svjedočenja preživjelih i do sada nekorisćenih arhivskih dokumenata prikazala stradanje i iseljavanje folksdojčera nakon Drugoga svjetskog rata. Taj dio knjige napravljen je iznimno profesionalno, mnogo bolje od radova mnogih historičara od zanata i svakako mnogo detaljnije i utemeljenije nego što bi zahtijevala aktivistička publikacija o kakvoj se radi.¹²²

Baš kao i u Sloveniji, u Srbiji je država – u ovom slučaju Autonomna Pokrajina Vojvodina – pokušala doprinijeti nadilaženju traumatične prošlosti. Tako je vojvođanska Skupština osnovala komisiju za istraživanje stradanja stanov-

ANTOLOVIĆ, „Memorandum Nemačke stranke”, 337-340; ANTOLOVIĆ, „Nemci u Sremu”, 81-101; ANTOLOVIĆ, „Političko organizovanje Nemaca u Sremu”, 9-36.

¹¹⁵ KRČMAR, „Izgradnja nacionalnog identiteta”, 137-217; KRČMAR, „Volksdeutsche Eugenics”, 500-548; KRČMAR, „Švapska peticija”, 259-270; KRČMAR, „Adam Miler-Gutenbrun”, 45-63; KRČMAR, „Prilog zavičajnoj istoriografiji”, 241-249; KRČMAR, „Johan Ajman”, 137-144; KRČMAR, „Obeležavanje stogodišnjice naseljavanja”, 193-209.

¹¹⁶ DANILOVIĆ, *Gakovo i Kruševlje*.

¹¹⁷ Na temelju njih može se korigirati broj žrtava tih dvaju logora iznesen u knjizi WILDMANN et al., *Leidensweg der Deutschen* – u jednom logoru naniže, u drugom naviše.

¹¹⁸ Sličan, ali manji rad na temelju arhivske građe o logorskom životu u Sekiću objavio je i Stevan Mačković (MAČKOVIĆ, „Logor za Nemce”, 16-26).

¹¹⁹ PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, „Zbrinjavanje dece nemačke nacionalnosti”, 103-110; PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, „Na putu”, 190-225.

¹²⁰ RILL, STOJČIĆ, *Na tragu Podunavskih Nemaca*.

¹²¹ RILL, „Podunavski Nemci”, 27-91.

¹²² U svojem radu „Skica za jednu kulturu sećanja” M. Stojčić bavi se time kako (ni)je njegova no sjećanje na folksdojčere i njihovo stradanje u poslijeratnoj Jugoslaviji.

ništva pokrajine tijekom i odmah nakon Drugoga svjetskog rata. Ona se borila s nedostatkom novca i dokumenata, ali je 2009. ipak došla do određenih, iako ne i konačnih rezultata i objavila ih u 10-tomnoj publikaciji pod simboličnim naslovom *Na putu ka istini*.¹²³ U prva dva toma više autora pozabavilo se stradanjima u tri dijela Vojvodine tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća, a u ostalima su doneseni (nepotpuni) popisi do sada utvrđenih imena žrtava. Njemačkim žrtvama posvećen je VI. tom, a on sadržava mnogo manje imena nego što su folksdojčerski autori sakupili za svoju publikaciju *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. Nedovršenost ovoga djela i mlaka potpora institucija na određeni način simboliziraju odnos prema pitanju folksdojčera u Srbiji.

Ipak, dosta je radova koji svjedoče o „normalizaciji” slike Nijemaca u srpskoj historiografiji. Već 1997. pojavila se knjiga Zlatoja Martinova o njemačkim utjecajima na srpsku kuhinju.¹²⁴ Jasan znak promijenjene društvene klime predstavlja i pravi kult Đorđa Vajferta (Weifert), vjerojatno jedne od najvećih ličnosti srpske ekonomske historije. Ne samo da je njegov lik stavljen na novčanicu od 1.000 dinara,¹²⁵ nego se o njemu posljednjih godina pojavilo nekoliko hvalospjevnih monografija.¹²⁶ Ta promijenjena društvena klima omogućila je, među ostalim, da i u Srbiji bude postavljeno nekoliko izložbi koje su, ne zaobilazeći neugodna poglavlja, ponovo prikazale domaće Švabe kao normalne ljude koji su kao dio vojvođanskoga multietničkoga mozaika na razne načine doprinijeli razvoju Podunavlja.¹²⁷

To je, dakako, samo jedna strana medalje. Na drugoj opstaje stari, jednostrani antinjemački diskurs koji u folksdojčerima vidi samo ratne zločince i petokolonaše. Utješno je da su takvi radovi prije publicistički nego znanstveni.¹²⁸ U tu vrstu literature (usprkos znanstvenom aparatu) spada i knjiga Branke Pavlice *Sudbina folksdojčera u Srbiji*.¹²⁹ Ustviri, radi se o krpariji zasnovanoj na zastarjeloj literaturi i isto tako zastarjelom viđenju folksdojčera, njihova položaja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata. Ispostavilo se da je baš korištenje zastarjele literature (do 1984.) zaslužno za to što o zločinima folksdojčera ima manje riječi nego što bi se očekivalo. Me-

¹²³ ŽIVKOVIĆ, *Na putu ka istini*, I-X. Zbog velikoga obima i pomanjkanja novca otisnuto je samo deset primjeraka svih tomova, a inače je djelo raspačavano u obliku CD-a.

¹²⁴ MARTINOV, *Nemački uticaj*. Hrvatski pandan Nives Rittig-Beljak izašao je 2002. godine (RITTIG-BELJAK, *Švapski kulinarij*). Dok prva knjiga govori baš o švapskim utjecajima, i to ne samo u Banatu, druga se više bavi njemačkim kulinarskim utjecajem uopće.

¹²⁵ U vrijeme kada se pojavila to je bila novčanica najveće vrijednosti.

¹²⁶ LIĆ, JERKOVIĆ, BULATOVIĆ, *Đorđe Vajfert; Monografija Đorđe Vajfert*; STANIĆ VAJFERT, *Hronika familije Weifert*.

¹²⁷ Uz spomenute izložbe pojavili su se i popratni katalozi (OZER, *Jedna novosadska priča; Zavičaj na Dunavu*).

¹²⁸ BABIĆ, *Paor s bajonetom*; ŠUŠNJAR, *Plavo, crno, crveno*. Članak Teodora Kovača o folksdojčerskom progonu banatskih Židova sadržava neosporne istine, ali, kao i drugi slični radovi, za stradanje Židova *de facto* okrivljuje sve Nijemce (usp. KOVAČ, „Banatski Nemci i Jevreji”, 23-87).

¹²⁹ PAVLICA, *Sudbina folksdojčera u Srbiji*.

đutim, iz istoga je razloga i njihova poslijeratna sudbina uvelike uljepšana, a stradanje višestruko umanjeno.

Negdje na pola puta između publicistike i historiografije i između staroga NOP-ovskog pristupa i djelomičnoga priznanja da ni pobjednička strana nije baš bila bez grijeha knjiga je Srđana Božovića o *Waffen-SS* diviziji „Princ Eugen”.¹³⁰ Autorovo je izlaganje vrlo pitko, ali zato ponekad i plitko. Literatura kojom se koristio dosta je uska, što je vjerojatno razlog da su mu se potkrale brojne faktografske greške. Uz detaljne opise počinjenih zločina knjiga sadržava i jako dobar pregled borbenoga puta divizije.

U BiH broj Nijemaca bio je neusporedivo manji nego u Vojvodini ili Hrvatskoj. Osim toga, veliki dio njih iseljen je još tijekom Drugoga svjetskog rata. Zbog toga je razumljivo da su oni privlačili manju pozornost istraživača nego u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Usprkos tome Husnija Kamberović posvetio je njima i Poljacima jedno važno poglavlje u svojoj knjizi o prvim poslijeratnim godinama u BiH.¹³¹ Amila Kasumović obranila je 2008. solidan magistarski rad o njemačkim kolonistima, a iz njega objavila i tri članka.¹³² Godine 2014. održan je međunarodni znanstveni skup nakon kojega je objavljen zbornik s radovima i o bosanskim Nijemcima,¹³³ a urednik toga zbornika Enes Omerović nedavno je objavio odlično istraženu i jasno napisanu doktorsku tezu o nacionalnim manjinama u BiH u međuratnom razdoblju.¹³⁴ U njoj je samim folksdojčerima posvećeno samo 26 stranica, ali se o njima govori kroz cijelu knjigu u širem manjinskom kontekstu. Neki radovi u nedavno objavljenom zborniku o bosanskim trapistima također govore o njemačkom doprinosu razvoju te zemlje.¹³⁵

Na samom kraju ovoga pregleda treba reći da je uz spomenute profesionalne historičare, koji su se bavili i izdavanjem izvora o njemačkoj manjini, folksdojčerska problematika pobudila pozornost i novinara, književnika i etnologa, koji su na svoj način prikupili materijal o njemačkoj manjini nakon Drugoga svjetskog rata koji će jednoga dana dobro poslužiti budućim historičarima.¹³⁶

¹³⁰ BOŽOVIĆ, *Divizija „Princ Eugen”*.

¹³¹ KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 56-62.

¹³² KASUMOVIĆ, „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini”; KASUMOVIĆ, „Modaliteti eksterne kolonizacije”, 81-120; KASUMOVIĆ, „Austroougarska kolonizaciona politika”, 75-95; KASUMOVIĆ, „Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata”, 287-302.

¹³³ OMEROVIĆ, *Nijemci u Bosni i Hercegovini*.

¹³⁴ OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini*.

¹³⁵ MATIJEVIĆ, *Trapisti u Banjoj Luci*.

¹³⁶ KREL, „Etnička mimikrija”, 141-151; KREL, „Položaj nemačke nacionalne manjine”, 435-446; KREL, „Promena strategije”, 319-332; KREL, „Etnički identitet”, 224-228; KREL, *Mi smo Nemci*; KREL, „Nemačko udruženje Adam Berenc”, 165-180; KREL, „Uloga udruženja ‘Gerhard’”, 155-167; STEFANOVIĆ, *Jedan svet na Dunavu*; STEFANOVIĆ, *Zemlja u koferu*; RADOVIĆ, *Švapčici iz poslednjeg transporta*; RADOVIĆ, SINĐELIĆ-IBRAJTER, WEISS, *Dunavske Švabice*; RADOVIĆ, SINĐELIĆ-IBRAJTER, *Dunavske Švabice II*.

Historiografija o Nijemcima na prostoru Jugoslavije prošla je tri dosta dobro razgraničene faze. Svaka od njih nosila je pečat tada aktualnoga društveno-političkog i ekonomskog sistema. U prvoj, međuratnoj fazi folksdojčeri nisu bili česta tema u radovima historičara – čak ni na prostoru Slovenije, gdje je prošlost ostavila najviše neraščišćenih odnosa između većinskoga slovenskog i manjinskoga njemačkog stanovništva. Druga faza, nakon Drugoga svjetskog rata, odvijala se u okviru socijalističke historiografije. I ona prvih petnaestak godina nije pokazivala veće zanimanje za folksdojčere (ili druge manjine). U tom razdoblju najviše je bilo radova o naseljavanju. Od sredine 1960-ih pa do kraja socijalističkoga razdoblja pojavio se veći broj radova, od kojih se većina bavila vremenom Drugoga svjetskog rata i onime što mu je prethodilo. Ti su radovi obično bili dobro istraženi, ali i ideološki pristrani, prikazujući njemačku manjinu kao kolektivnu petu kolonu. Urušavanje socijalizma urušilo je i njegovu ideologiju, pa se otvorio prostor za slobodnije istraživanje mnogih do tada zabranjenih tema. Već od kraja 1980-ih počeli su se pojavljivati radovi koji su istraživali tragičnu sudbinu jugoslavenskih Nijemaca na kraju i nakon Drugoga svjetskog rata. Povećao se i broj magistarskih i doktorskih radova o drugim razdobljima manjinske historije, a izašlo je i dosta članaka. Po broju takvih radova prednjače Hrvatska i Slovenija, a Srbija i posebno BiH donekle zaostaju – bar kada je u pitanju količina.

Bavljenje historiografijom o folksdojčerima na prostoru Jugoslavije otvara pitanje utjecaja društvene sredine i političkih elita na rad povjesničara: na izbor tema, način obrade, dostupnost izvora, ideološko i političko vrednovanje, društveno značenje itd. Zavisnost historiografije od političkoga i društvenoga konteksta u kojem nastaju radovi povjesničara odavno je poznata, a na malo se kojem primjeru ona tako dobro vidi kao na pitanju folksdojčera na prostoru Jugoslavije. Činjenica da se najveći broj radova o njemačkoj manjini pojavio od kraja 1980-ih govori u prilog tezi da veća društvena i idejna sloboda omogućavaju i bolje rezultate u historiografiji. Oni sa svoje strane povoljno utječu na daljnju demokratizaciju društva, širenje tolerancije, realnije sagledavanje i racionalnije suočavanje s prošlošću uz promicanje humanističkih vrijednosti i uvažavanje doprinosa raznih etničkih i drugih grupa razvoju pojedinih zemalja i njihovih društava.

Arhivski izvori

SI-INV: Slovenija, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

SR-AJ-110: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Literatura

500 let mesta Kočevja 1471-1971. Kočevje: Skupščina občine, 1971.

AMON, Smilja. „Nemško časopisje na Slovenskem”. *Teorija in praksa* 25 (1987), br. 9-10: 1239-1333.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Bogaroška peticija iz 1849. godine”. *Spomenica Istorijaskog arhiva Srem* 11 (2012): 159-173.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Memorandum Nemačke stranke iz 1927. godine”. *Rad Muzeja Vojvodine* 57 (2009), br. 51: 337-340.

ANTOLOVIĆ, Michael. *Nemačka manjina u Vojvodini (1918-1941)*. Društvo i politika. Sombor: Pedagoški fakultet, 2017.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Nemačko školstvo u Vojvodini 1918-1941”. *Tokovi istorije* 16 (2009), br. 1-2: 107-128.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Nemci u Južnoj Ugarskoj u XIX veku”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 59 (2009), br. 79-80: 183-202.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Nemci u Sremu između dva svetska rata (1918-1941)”. *Spomenica Istorijaskog arhiva Srem* 8 (2009): 81-101.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Političko organizovanje Nemaca u Sremu pred Prvi svetski rat”. *Spomenica Istorijaskog arhiva Srem* 6 (2007): 9-36.

ANTOLOVIĆ, Michael. „Srpska historiografija o Nemcima u Vojvodini”. *Spomenica Istorijaskog arhiva Srem* 7 (2008): 149-165.

ANTOLOVIĆ, Michael; MARKOVIĆ, Saša. „Executioners and/or Victims – German Minorities in Serbian, Croatian and German Historiographies (1945-2010)”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 19 (2017), br. 2: 209-224.

AUERSPERGER, Alenka. *Iskalci grala. Poskus oživljanja nemške manjšine v Sloveniji*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

BABIĆ, Goran. *Paor s bajonetom. Zločin i kazna vojvođanskih folksdojčera*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

BALKOVEC, Bojan. „Ta sklep mora biti vsakem Kočevjarju svetinja...? Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnama”. *Kronika* 43 (1995), br. 3: 44-48.

BAŠ, Franjo. „Kulturbund u Celju med dvema vojnama”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 37 (1966), br. 2: 215-222.

BAŠ, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Založba Obzorja, 1989.

BELIĆ, Aleksandar; MIHALDŽIĆ, Stevan. *La Baranya*. Paris: Imprimerie graphique, 1919.

BEŠLIN, Branko. „Der Landwirt (Die Landpost) – časopis za poljoprivredu i zadrugarstvo Nemaca u Kraljevini Jugoslaviji”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 46 (1996), br. 53: 161-171.

BEŠLIN, Branko. „Dva istorijska romana o Podunavskim Švabama”. *Istraživanja* 15 (2004): 183-213.

BEŠLIN, Branko. „Kulturno-prosvetni časopisi Nemaca u Vojvodini između dva svetska rata”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 45 (1995), br. 52: 155-171.

BEŠLIN, Branko. *Naseljavanje Nemaca u Vojvodini*. Novi Sad: Platoneum, 2006.

BEŠLIN, Branko. „Nemačka katolička štampa u Vojvodini i njen spor sa nacionalsocijalistima 1935-1941”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 45 (1999), br. 59-60: 107-123.

BEŠLIN, Branko. „Nemci u Vojvodini 1918-1941”. *Tokovi istorije* 5 (1999), br. 1-4: 207-239.

BEŠLIN, Branko. „Privredna problematika u štampi vojvođanskih Nemaca”. *Istraživanja* 19 (2008): 73-82.

BEŠLIN, Branko. *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*. Novi Sad; Sremski Karlovci: Platoneum; Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.

BETHKE, Carl. *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und in der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethno-politische Mobilisierung*. Wiesbaden: Harassowitz Verlag, 2009.

BEUS RICHEMBERGH, Goran. *Nijemci, Austrijanci i Hrvati. I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Zagreb; Sarajevo: Synopsis; Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2010.

BIBER, Dušan. „Kočevski Nemci med obema vojnama”. *Zgodovinski časopis* 17 (1963): 23-42.

BIBER, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

BIBER, Dušan. „Socijalna struktura nemačke nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji”. *Jugoslovenski istorijski časopis* 16 (1978), br. 1-4: 404-407.

BIJELIĆ, Borislav. „Doprinos Vladimira Geigera istraživanju sudbine Nijemaca u Hrvatskoj: s posebnim osvrtom na stanje potkraj i poslije završetka Drugog svjetskog rata”. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice* 10 (2003): 203-207.

BOŽIĆ, Nikola; MITROVIĆ, Ratko. „Vojvodina i Beograd sa okolinom u planovima Trećeg rajha”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 17 (1967), br. 48: 116-125.

BOŽOVIĆ, Srđan. *Divizija „Princ Eugen”*. Pančevo: Narodni muzej Pančevo, 2011.

BRÜCKER, Christian. *Deutsche Spuren in Belgrad*. Belgrad: Ladislaus Frank, 1944.

CVIJIC, Jovan; RADONIĆ, Jovan; STANOJEVIĆ, Stanoje; ZEREMSKY, Hilarion. *Le Banat*. Paris: Imprimerie Yougoslavie, 1919.

CVIJIC, Jovan; RADONIĆ, Jovan; STANOJEVIĆ, Stanoje; ZEREMSKY, Hilarion. *Le Batchka*. Paris, 1919.

CVIRN, Janez. *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.

CVIRN, Janez. „Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo vojno”. *Zgodovinski časopis* 44 (1990), br. 4: 553-564.

CVIRN, Janez. „Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893-1895)”. *Kronika* 45 (1997), br. 1-2: 102-111.

CVIRN, Janez. „Celjsko nemštvo in poskus demokratizacije občinskega volilnega sistema na Spodnjem Štajerskem 1914.” *Zgodovinski časopis* 44 (1990), br. 1: 113-116.

CVIRN, Janez. „Gospodarska politika celjske občine 1890-1914.” *Zgodovinski časopis* 44 (1990), br. 3: 435-450.

CVIRN, Janez. „Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja.” *Zgodovinski časopis* 44 (1990), br. 2: 199-212.

CVIRN, Janez. *Kri v luft! Čreve v plot! Oris družbenega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik; Radio Celje, 1990.

CVIRN, Janez. „Nemci na Slovenskem (1848-1941)”. U: „*Nemci*” na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nećak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ²1998, 53-98.

CVIRN, Janez. „Nemški tabori na Slovenskem”. *Zgodovinski časopis* 46 (1992), br. 2: 175-185.

CVIRN, Janez. „Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941)”. U: „*Nemci*” na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nećak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ²1998, 23-52.

CVIRN, Janez. „Spodnjoštajerski Nemci in državnozborna volilna reforma 1907.” *Kronika* 64 (1996), br. 2-3: 63-71.

CVIRN, Janez. „Spodnještajerski ustavovarci v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja.” *Zgodovinski časopis* 49 (1995), br. 2: 193-230.

CVIRN, Janez. *Trdnjavski trikotnik*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.

CVIRN, Janez. „Volilne mahinacije v nacionalnih bojih na Štajerskem”. *Zgodovinski časopis* 43 (1989), br. 3: 412-416.

ČELAP, Lazar. „Kolonizacija Nemaca u današnjoj Vojvodini 1790-1792”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 12 (1962), br. 32-33: 115-124.

ĆELAP, Lazar. „Postanak Francenstala kao ratarskog naselja u Zemunu”. *Zadružni arhiv* 7 (1959): 165-172.

ĆELAP, Lazar. „Prilog proučavanju kolonizacije Vojvodine krajem 18. veka”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 11 (1961), br. 29: 79-88.

DAMMANG, Andreas. *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*. Novi Sad: Druckerei und Verlags-Aktiengesellschaft, 1931.

DANILOVIĆ, Branislav. *Gakovo i Kruševlje. Logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945-1947. Zaštita zdravlja u logorima*. Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008.

DIZDAR, Zdravko; GEIGER, Vladimir; POJIĆ, Milan; RUPIC, Mate, prir. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*. Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2005.

DURMAN, Jovan. „Zadugarstvo Nemaca u Jugoslaviji do Drugog svet-skog rata”. *Zadružni arhiv* 2 (1954): 115-131.

ELICKER, Karl. *Festschrift der 150-jährigen Gemeinde Bulkes*. Novi Sad: Kirchengemeinde, 1936.

FERENC, Mitja. *Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1993.

FERENC, Mitja. *Kočevska pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

FERENC, Mitja. *Nekdanji nemški jezikovni otok na Kočevskem*. Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje, 2007.

FERENC, Mitja; ZUPAN, Gojko; BAVDAŽ, Mateja. *Pokopališča kočevskih Nemcev*. Ljubljana, 2002.

FERENC, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godina-ma od 1941 do 1945*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979.

FERENC, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Partizanska knjiga, 1968.

FERENC, Tone. „Nemci na Slovenskem med Drugo svetovno vojno”. U: „*Nemci*” na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nećak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ²1998, 99-144.

FERENC, Tone. „Nemška kolonizacija na Slovenskem v Drugi svetovni vojni”. *Jugoslovenski istorijski časopis* 12 (1974), br. 1-2: 207-214.

FRENSING, Hans Hermann. *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe*. München: Oldenbourg, 1970.

FURLEŽ, Jernej, ur. *Nemci in Maribor. Stoletje preobratov: 1846-1946*. Maribor: Umetnički kabinet Primož Premzel, 2012.

GAČEŠA, Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918-1941*. Novi Sad: Matica srpska, 1968.

GACEŠA, Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1918-1941*. Novi Sad: Matica srpska, 1972.

GACEŠA, Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1918-1941*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975.

GACEŠA, Nikola. „Nemci u agrarnoj reformi i vlasništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919-1941.” *Zbornik Matice srpske za istoriju* 26 (1976), br. 13: 71-94.

GAVRILOVIĆ, Slavko. „Naseljavanje Nemaca u Rumi u vreme Josifa II” *Zbornik Matice srpske za istoriju* 11 (1975): 118-126.

GAVRILOVIĆ, Slavko. „Privredne i društvene prilike u Indiji 1746-1849.” *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 6 (1961): 143-163.

GAVRILOVIĆ, Slavko. *Ruma – trgovište u Sremu 1718-1848/49*. Novi Sad: Matica srpska, 1969.

GAVRILOVIĆ, Slavko. *Srem od kraja 17. do sredine 18. veka*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1979.

GEIGER, Vladimir. *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica, Zajednica Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2002.

GEIGER, Vladimir. „Đakovštinski Telmanovci”. *Đakovački vezovi* 19 (1989): 47-49.

GEIGER, Vladimir. „Etničke skupine/zajednice u Hrvatskoj u suvremenoj hrvatskoj historiografiji”. *Historijski zbornik* 60 (2007): 323-367.

GEIGER, Vladimir. *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i Folksdojčeri*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

GEIGER, Vladimir. „Kolonizacija Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu”. *Đakovo i njegova okolica. Zbornik Muzeja Đakovštine* 3 (1985): 29-65.

GEIGER, Vladimir. „Logori za Folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.” *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 3: 1081-1100.

GEIGER, Vladimir. *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost, 1997.

GEIGER, Vladimir. „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918. – 1941.)”. U: *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 2, ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, 429-445.

GEIGER, Vladimir. „Njemačke ‘Zavičajne knjige’ kao izvor podataka za povijest sporta u Đakovu i Đakovštini do 1945. godine”. *Povijest sporta* 20 (1989), br. 80: 331-335.

GEIGER, Vladimir. „Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj od 1945. do danas”. *Časopis za suvremenu povijest* 28 (1996), br. 1-2: 227-233.

GEIGER, Vladimir. *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001.

GEIGER, Vladimir. „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata)”. *Historijski zbornik* 46 (1993), br. 1: 165-185.

GEIGER, Vladimir. „Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 31 (1999), br. 3: 575-638.

GEIGER, Vladimir. „Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću”. *Hercegovina* 26 (2015), br. 1: 265-297.

GEIGER, Vladimir. „Sudbina Folksdojčera u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata)”. U: Vladimir Geiger, *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost, 1997, 9-52.

GEIGER, Vladimir. *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti / Das Schicksal der Jugoslawiendeutschen in der kroatischen und serbischen Literatur*. Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj / Gemeinschaft der Deutschen in Kroatien, 2009.

GEIGER, Vladimir. „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu”. *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 1: 157-166.

GEIGER, Vladimir. „Tematiziranje povijesti njemačke manjine u suvremenoj hrvatskoj književnosti (U povodu romana Unterstadt I. Šojat-Kučić)”. *Scrinia Slavonica* 12 (2012), br. 12: 385-394.

GEIGER, Vladimir. „Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava tijekom Drugog svjetskog rata i poraća”. U: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2009, 195-208.

GEIGER, Vladimir; JURKOVIĆ, Ivan. *Pisma iz Krndije*. Zagreb: Njemačka narodnosna zajednica, 1994.

GEIGER, Vladimir; JURKOVIĆ, Ivan. *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*. Zagreb: Njemačka narodnosna zajednica, 1993.

GEIGER, Vladimir; RUPIC, Mate; DIZDAR, Zdravko; PENAVA, Šimun, prir. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

GOTTAS, Friedrich. „Die Deutschen in Ungarn”. U: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Band III: *Die Völker des Reiches*, ur. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, 340-410.

GRAFENAUER, Bogo. „Ptuj v srednjem veku”. *Zgodovinski časopis* 24 (1970), br. 3-4: 157-174.

GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. *Bleiburg i križni put. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.

GRENTROP, Theodor. *Das Deutschtum an der mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien. Unter besonderer Berücksichtigung seiner kulturellen Lebensbedingungen*. Münster in Westfalen: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1930.

GROTHER, Hugo. *Deutsche Sprachinsel Gottschee. Ein Beitrag zum Deutschtumskunde des europäischen Südostens*. Münster in Westfalen: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1931.

HALLER, Hermann. *Syrmien und sein Deutschtum*. Leipzig: S. Hirzel, 1941.

Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums, sv. I-III. Breslau: F. Hirt, 1933, 1936, 1938.

HARTMANN, Bruno. „Kulturni tokovi v Mariboru in njegovem zaledju med vojnama”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 54 (1983), br. 1-2: 232-246.

HAUPTMAN, Ferdo. „Regulisanje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 16 (1965): 151-170.

HEPP, Nikolaus. *150-Jahre Bačka Palanka*. Novi Vrbas: Pleeß, 1930.

HREČKOVSKI, Slavica. „Četa ‘Ernst Thälmann’ u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji”. *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje* 21 (1984), br. 1: 331-350.

ILEŠIĆ, Svetozar. „Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh”. *Ljubljanski zvon* 59 (1939), br. 5: 305-309.

ILIĆ, Saša; JERKOVIĆ, Sanja; BULATOVIĆ, Vladimir. *Đorđe Vajfert, vizionar i pregalac*. Beograd: Narodna banka Srbije, 2012.

IVANKOVIĆ, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

IVKOVIĆ, Božidar. „Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941-1944.” U: *Vojvodina 1941-1944*. Novi Sad: SUBNOR Srbije za Vojvodinu, 1967, 175-200.

IVKOVIĆ, Božidar. „Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944.” *Tokovi revolucije* 1 (1967): 373-403.

IVKOVIĆ, Božidar. „Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941-1944: primena fašističkih metoda genocida”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 39 (1964): 110-134.

JANKULOV, Borislav. *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad: Matica srpska, 1961.

JANJETOVIĆ, Zoran. *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade: izdanje autora, 2000.

JANJETOVIĆ, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Die Deutschen in Jugoslawien 1945-1960”. U: *Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der Deutschen im Karpatenbeken in den 1950er Jahren*. Budapest: Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016, 49-65.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben”. *Südost-Forschungen* 58 (1999): 119-168.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Die Staatsbürgerschaft der Jugoslawiendeutschen. Vom Ende des Ersten Weltkriegs bis in die Nachkriegszeit des Zweiten Weltkriegs”. U: *Staatsbürgerschaft und Teilhabe. Bürgerliche, politische und soziale Rechte im Östlichen Europa*, ur. Katrin Boeckh, Krisztina Busa, Antje Himmelreich, Edvin Pezo i Natali Stegmann. München: De Gruyter Oldenbourg, 2014, 147-160.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Duhovni profil vojvođanskih Švaba”. *Tokovi istorije* 6 (2000), br. 1-2: 55-67.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Gegenseitige Kultureinflüsse zwischen Serben und Donauschwaben in der Vojvodina”. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 50 (2008-2009): 103-133.

JANJETOVIĆ, Zoran. *Nemci u Vojvodini*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

JANJETOVIĆ, Zoran. „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba”. *Tokovi istorije* 5 (1999), br. 1-4: 240-260.

JANJETOVIĆ, Zoran. „O širenju zemljoposeda vojvođanskih Nemaca između dva svetska rata”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 5 (1998), br. 1-3: 101-111.

JANJETOVIĆ, Zoran. „The Disappearance of the Germans From Yugoslavia: Expulsion or Emigration”. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 40 (2002), br. 1-4: 215-231.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Vajmarska republika i nemačka manjina u Jugoslaviji”. *Tokovi istorije* 4 (1998), br. 1-4: 140-155.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Von offiziellen Darstellung zum offenen Dialog”. *Spiegelungen* 53 (2008), br. 1: 30-39.

JONČIĆ, Koča. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd: Savremena administracija, 1962.

JURG, Hans. *Apatin. Heimatbuch der größten donau-deutschen Gemeinde*. Apatin: Selbstverlag, 1940.

JUZBAŠIĆ, Dževad. [Diskusija bez naslova]. *Prilozi* [Instituta za istoriju] (1975-1976), br. 11-12: 325-331.

KAČAVENDA, Petar. *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945 do 1953*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2000.

KARAKAŠ OBRADOV, Marica. „Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća”. *Scrinia Slavonica* 12 (2012), br. 12: 271-294.

KARAKAŠ OBRADOV, Marica. *Novi mozaici nacija u „novim poredcima”*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

KARNER, Stefan. *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung 1939-1997*. Klagenfurt; Wien; Ljubljana: Mohorjeva založba, 1998.

KASUMOVIĆ, Amila. „Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici”. U: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – Nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegovina und Kroatien – Neue Forschungen und Perspektiven*, ur. Enes Omerović. Sarajevo; Zagreb; Tübingen: Institut za istoriju; Hrvatski institut za povijest; Zentrum zur Erforschung der deutschen Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen, 2015, 75-95.

KASUMOVIĆ, Amila. „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890-1914”. *Prilozi* 44 (2009), br. 38: 81-120.

KASUMOVIĆ, Amila. „Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave (1878. – 1918.)”. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2008.

KASUMOVIĆ, Amila. „Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata”. U: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, održana 30. i 31. marta 2009 u Sarajevu*, ur. Zijad Šehić. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011, 287-302.

KERKKÄNEN, Ari. *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments*. Helsinki: Finish Oriental Society, 2001.

KLEMENČIČ, Vladimir. „Nemci v statistiki jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 4: 465-470.

KOS, Milko. „Kolonizacija i germanizacija slovenske zemlje”. *Historijski zbornik* 4 (1951), br. 1-4: 9-19.

KOVAČ, Teodor. „Banatski Nemci i Jevreji”. *Zbornik [Jevrejskog istorijskog muzeja]* 9 (2003): 23-87.

KOVAČIČ, Fran. *Slovenska Štajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica slovenska, 1926.

KRAFT, Doris. *Das untersteierische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*. München: M. Schick, 1935.

KRALJAČIĆ, Tomislav. „Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austro-ugarske uprave”. *Istorijski časopis* 36 (1989): 111-124.

KRČMAR, Filip. „Adam Miler-Gutenbrun i nacionalni preporod Podunavskih Švaba”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 61 (2011), br. 83: 45-63.

KRČMAR, Filip. „Izgradnja nacionalnog identiteta Švaba u Vojvodini 1918-1933”. U: *Identiteti i kultura sećanja na vojvođanskom prostoru*, ur. Momir Samardžić. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017, 137-217.

KRČMAR, Filip. „Johan Ajman – savremeni izvor za jozefinsku kolonizaciju Bačke”. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 60 (2010), br. 82: 137-144.

KRČMAR, Filip. „Obeležavanje stogodišnjice naseljavanja Indije prema pisanju njemačkog dnevnog lista ‘Neue Zeit’”. *Spomenica Istorijskog arhiva Srem* 8 (2009): 193-209.

KRČMAR, Filip. „Prilog zavičajnoj historiografiji Nemaca u Sremu: Friedrich Renz, Heimatbuch der Krčediner Deutschen, Krčedin 1930. Povodom osamdeset godina od objavljivanja”. *Spomenica Istorijskog arhiva Srem* 9 (2010): 241-249.

KRČMAR, Filip. „Švapska peticija 1849. godine”. U: *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, ur. Vladan Gavrilović, Dejan Mikavica i Pal Tibor. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012, 259-270.

KRČMAR, Filip. „Volksdeutsche Eugenics in Vojvodina (Overview)”. U: *The History of East-Central European Eugenics 1900-1945*, ur. Marius Turda. London: Bloomsbery, 2015, 500-548.

KREL, Aleksandar. „Etnička mimikrija nemačke nacionalne manjine u socijalističkoj Jugoslaviji”. U: *O „nestanku” njemačkih manjina. Jedno teško poglavlje u istoriji Jugoslavije 1941-1955*. Ulm; Berlin: Donauschwäbisches Zentralmuseum; Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung, 2016, 141-151.

KREL, Aleksandar. „Etnički identitet nemačke nacionalne manjine u Vojvodini od Drugog svjetskog rata do danas”. U: *Zavičaj na Dunavu. Suživot Nijemaca i Srba u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2009, 224-228.

KREL, Aleksandar. *Mi smo Nemci: etnički identitet nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2014.

KREL, Aleksandar. „‘Nemačko udruženje Adam Berenc’ i revitalizacija etničkog identiteta u Apatinu”. *Etnoantropološki problemi* 5 (2010), br. 3: 165-180.

KREL, Aleksandar. „Položaj nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na primeru Nemaca u Subotici”. U: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić. Beograd: SANU, 2007, 435-446.

KREL, Aleksandar. „Promena strategije etničkog identiteta Nemaca u Subotici u drugoj polovini 20. veka”. *Glasnik Etnografskog instituta* 54 (2006): 319-332.

KREL, Aleksandar. „Uloga udruženja ‘Gerhard’ u revitalizaciji etničkog identiteta somborskih Nijemaca”. U: *Slike kulture nekad i sada*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2008, 155-167.

KRNIĆ, Zdravko. „Njemačka narodna skupina u NDH”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, 1972.

KRNIĆ, Zdravko. „O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) u NDH za vrijeme II svjetskog rata”. *Zbornik* [Historijskog instituta Slavonije] 3 (1966), br. 4: 73-88.

KRNIĆ, Zdravko. „Položaj Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj državi Hrvatskoj”. *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje* 21 (1984), br. 1: 233-249.

KRNIĆ, Zdravko. „Privreda Njemačke narodne skupine u NDH”. *Zbornik* [Historijskog instituta Slavonije] 15 (1978): 215-263.

KRNIĆ, Zdravko. „The German Volksgruppe in the Independent State of Croatia as an Instrument of German Occupation Policy of Yugoslavia”. U: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*. Belgrade: Narodna knjiga, 1977, 604-621.

KRNIĆ, Zdravko; LJUBLJANOVIĆ, Srećko; TOMLJANOVIĆ, Cvjetko. „Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH”. *Zbornik* [Historijskog instituta Slavonije] 1 (1963), br. 1: 26-40.

KÜHN, Hans. *Die Besiedlung von Kula und Poreč auf der Kammeralwirtschaft Kutjevo mit Einwanderern aus dem Deutschen Reich in den Jahren 1785-1787. Beiträge zur Geschichte der deutschen Siedlungen in der ehemaligen Gespanschaft Požega*. Zagreb: Selbstverlag, 1936.

LELJAK, Roman. *Verjagt! Ethnische Säuberung in Slowenien: Die Vertreibung der Deutschen in den Jahren 1945/46*. Kapelski vrh: Verein zur Erforschung der jüngeren Geschichte, 2013.

LOTZ, Friedrich. *Bačko Dobro Polje*. Novi Sad: Druckerei und Verlags-Aktiengesellschaft, 1936.

LOTZ, Friedrich. *Novi Vrbas – Neuwerbas. Aus der Vergangenheit eines Batschkaer deutschen Sprachinseldorfes*. Novi Vrbas: Festausschuß der 150-jährigen Ansiedlungsfeier, 1935.

MAČKOVIĆ, Stevan. „Logor za Nemce u Sekiću”. *Ex Pannonia* 8 (2004), br. 8: 16-26.

MARIČIĆ, Slobodan. *Susedi, dželat, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*. Beograd: Connect & Media Marketing International; Centar za dokumentaciju o Vojvođanskim Nijemcima, 1995.

MARTINOV, Zlatoje. *Nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu*. Pančevo: Mali Nemo, 2004.

MATIĆ, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1861-1918*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002.

MATIJEVIĆ, Margareta, ur. *Trapisti u Banjoj Luci. Europa u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.

MELIK, Vasilij. „Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 2: 323-326.

Mémoire de la Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes présentée à la Conférence de la Paix. Paris, 1919.

MEYEN, E., ur. *Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien. Landes- und Volkskunde*. Leipzig: Hirzel, 1942.

MIKIĆ, Đorđe. „O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave”. U: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić. Sarajevo: Institut za istoriju, 1990, 181-193.

MIKOLA, Milko. „Konzentracijska taborišča za pripadnike nemške in madžarske narodnosti v Sloveniji leta 1945”. U: *Dokumenti in pričevanja o po-vojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestrnica in Filovci*, ur. Milko Mikola. Ljubljana: Ministarstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2007, 11-26.

MILETIĆ, Antun. „Preseljenje i evakuacija folksdojčera iz Srema i Slavonije 1942-1944”. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 12 (1975): 15-28.

MILETIĆ, Antun. „The Volksdeuschers of Bosnia, Slavonia and Srem regions in the Struggle against the People's Liberation Movement (1941-1944)”. U: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*. Belgrade: Narodna knjiga, 1977, 559-603.

MILETIĆ, Antun. „Vojne formacije folksdojčera u borbi protiv NOP-a na nemačkoj okupiranoj teritoriji NDH (1941-1944)”. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 11 (1974): 91-115.

MILOŠEVIĆ, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriju okupirane Jugoslavije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981.

MILOŠEVIĆ, Slobodan. „Kvislinške snage u Banatu u službi nemačkog okupatora 1941-1944.” *Vojno-istorijski glasnik* 29 (1979), br. 1: 139-153.

MILUTINOVIĆ, Vera. „Srbi i Nemci u Vojvodini”. *Etnološki pregled* 7 (1962), br. 4: 36-43.

MIRNIĆ, Josip. „Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besatzung (1941-1944)”. *Acta Historica Academiae Hungaricae* 18 (1972): 319-351.

MIRNIĆ, Josip. *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974.

MIRNIĆ, Josip. „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 13 (1963), br. 35: 5-62.

MIRNIĆ, Josip. „The Enlistment of Volksdeuschers from the Bačka Region in the Waffen-SS”. U: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*. Belgrade: Narodna knjiga, 1977, 622-653.

MITROVIĆ, Ratko. „Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941.” *Zbornik [Jevrejskog istorijskog muzeja]* 2 (1973): 265-271.

MLINARIČ, Jože. „Mariborski mestni sodniki v srednjem veku”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44 (1983), br. 1-2: 29-53.

Monografija Đorđe Vajfert 1850-1937. Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik, 2015.

MUDRAŽIJA, Tin. „Pionirska vloga Nemcev pri organiziranem igranju nogometa v Mariboru in mariborsko-nemški klub”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60 (2016), br. 4: 21-37.

NEČAK, Dušan. „Nemci’ na Slovenskem v luči nemških in avstrijskih dokumentov”. U: „*Nemci’ na Slovenskem 1941-1955*”, ur. Dušan Nečak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2019, 173-244.

NEČAK, Dušan. „Usoda ‘Nemcev’ v Sloveniji”. U: *Avstrija – Slovenija. Preteklost in sedanost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel i Miroslav Polzer. Ljubljana: Cankarjeva založba; Založba Wieser, 2002, 109-114.

NIKOLIĆ, Goran. „Društvena obeležja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918-1929”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 1992.

NIKOLIĆ, Goran. „Nemci u Vojvodini između dva svetska rata – formiranje nacionalnog identiteta”. U: *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*, ur. Nenad Stefanović. Beograd: Prosveta; Tiker, 2019, 175-202.

NIKOLIĆ, Goran. „Život nakon skidanja sa krsta”. U: *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*, ur. Nenad Stefanović. Beograd: Prosveta; Tiker, 2019, 221-226.

OMEROVIĆ, Enes, ur. *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – Nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien – Neue Forschungen und Perspektiven*. Sarajevo; Zagreb; Tübingen: Institut za istoriju; Hrvatski institut za povijest; Zentrum zur Erforschung der deutschen Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen, 2015.

OMEROVIĆ, Enes S. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2019.

OROŽEN, Janko. *Zgodovina Celja. Del II*. Celje: Goričan & Leskovšek, 1927.

OROŽEN, Janko. *Zgodovina Celja in okolice*, I-II. Celje: Kulturna skupnost, 1971.

OTTERSTÄDT, Herbert. *Gottschee. Eine deutsche Volksinsel in Südosten*. Graz: Steierische Verlagsanstalt, 1941.

OZER, Agneš. *Jedna novosadska priča. Nemci našeg grada / Eine Neusatzter Geschichte. Die Deutschen unserer Stadt*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, 2008.

PAVLICA, Branko. *Sudbina folksdojčera u Srbiji*. Beograd, 2012.

PENIČ, Lojze. „Konec avstrijske oblasti v Mariboru 1918-1919”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50 (1979), br. 1-2: 384-389.

PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, Sanja. „Na putu. Repatrijacija dece pripadnika nemačke nacionalne manjine posle Drugog svetskog rata”. *Tokovi istorije* 19 (2012), br. 3: 190-225.

PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, Sanja. „Zbrinjavanje dece nemačke nacionalnosti u domovima za decu bez roditeljskog staranja u Jugoslaviji posle Drugog

svjetskog rata 1946–1952”. U: *O „nestanku” njemačkih manjina. Jedno teško poglavlje u istoriji Jugoslavije 1941-1955*. Ulm; Berlin: Donauschwäbisches Zentralmuseum; Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung, 2016, 103-110.

PLAUTZ, Oskar. *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*. Novi Sad: Druckerei und Verlags-Aktiengesellschaft, 1940.

PLETERSKI, Janko. „Vprašanje nacionalne enakopravnosti v Jugoslaviji 1918-1941”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 4: 455-463.

POPOV MIŠA, Branislav. *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944*. Beograd; Novi Sad: Institut za savremenu istoriju, 1992.

POPOVIĆ, Dušan J. *Srbi u Vojvodini*, knj. II: *Od Karlovačkog mira 1699 do Temišvarskog sabora 1790*. Novi Sad: Matica srpska, ²1990.

POPOVIĆ, Dušan J. *Srbi u Vojvodini*, knj. III: *Od Temišvarskog sabora 1790 do Blagoveštenskog sabora 1861*. Novi Sad: Matica srpska, ²1990.

PORTMANN, Michael. *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2008.

PRATSCHER, Viktor. *Die Deutschen der Gemeinde Feketić-Feketitsch*. Novi Vrbas: Festausschuß der Gedenkfeier, 1936.

PRINČIČ, Jože. „Podržavljenje nemške imovine na Slovenskem ozemlju po Drugi svetovni vojni (1945-1945)”. U: *„Nemci” na Slovenskem 1941-1955*, ur. Dušan Nećak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ²1998, 245-270.

PRUNK, Janko. *Slowenien. Ein Abriss seiner Geschichte*. Ljubljana: Založba Grad, 1996.

RADOVIĆ, Nadežda. *Švapčiči iz poslednjeg transporta*. Sremski Karlovci: Nemačko udruženje za dobrosusedske odnose Karlowitz, 2006.

RADOVIĆ, Nadežda; SINĐELIĆ-IBRAJTER, Dobrila. *Dunavske Švabice*, II. Beograd: Krug Commerce, 2001.

RADOVIĆ, Nadežda; SINĐELIĆ-IBRAJTER, Dobrila; WEISS, Vesna. *Dunavske Švabice*. Sremski Karlovci: LDIJ, 2001.

RAJŠP, Vinko. „Slovensko zgodovinopisje po letu 1918. o Nemcih na Slovenskem v času 1848-1941”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 1-2: 85-89.

RAŠAJSKI, Rastko. *Bibliografija radova Srećka Milekera*. Vršac: Gradska biblioteka; Narodni muzej u Vršcu, 1995.

REDŽIĆ, Nail. *Telmanovci. Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernst Telman”*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.

РЕХАК, Ласло. *Народности во Југославија*. Београд: Народна армија, 1968.

REPE, Božo. „Nemci’ na Slovenskem po Drugi svetovni vojni”. U: *„Nemci” na Slovenskem 1941-1955*, ur. Dušan Nećak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ²1998, 145-172.

RILL, Helena. „Podunavski Nemci – Istorijski pregled od kraja Drugog svjetskog rata”. U: *Na tragu Podunavskih Nemaca u Vojvodini*, ur. Helena Rill i Marijana Stojčić. Beograd; Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2017, 27-91.

RILL, Helena; STOJČIĆ, Marijana, ur. *Na tragu Podunavskih Nemaca u Vojvodini*. Beograd; Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2017.

RITTIG-BELJAK, Nives. *Švapski kulinarij – dodir tradicija u Hrvatskoj / Südostdeutsches Culinarium – Begegnung von Kochtraditionen in Kroatien*. Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002.

ROMANO, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

ROZMAN, Franc. „Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 3: 291-297.

RÜDIGER, Hermann. *Die Donauschwaben in der südslawischen Batschka*. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlagsaktiengesellschaft, 1931.

RUS, Jože. „Jedro kočevskega vprašanja: zgodovina, sedanost in bodočnost kočevskega gospodarstva in njegovih prirodnih in socialnih podlag”. U: *Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1939, 131-173.

Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944 knj. I: *Bačka i Baranja*. Novi Sad: Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946.

SCHERER, Anton. *Donauschwäbische Bibliographie 1935-1955. Das Schrifttum über die Donauschwaben in Ungarn, Rumänien, Jugoslawien und Bulgarien sowie nach 1945- in Deutschland, Österreich, Frankreich, USA, Kanada, Argentinien und Brasilien*. München; Graz: Südostdeutsches Kulturwerk, 1966.

SCHIEDER, Theodor, ur. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Band V: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. Bonn: Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, 1961.

SCHMIDT, Johann. *Geschichte der letzten josefinischen Siedlung Batschki Jarak (Jarek) 1787-1937*. Jarek: Evangelische Kirchengemeinde, 1937.

SCHÖDL, Günter. „Am Rande des Reiches, am Rande der Nation: Deutsche im Königreich Ungarn (1867-1914/18)”. U: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*, ur. Günter Schödl. Berlin: Siedler Verlag, 1995, 350-454.

SEEWANN, Gerhard. „Das Südost-Institut 1930-1960”. U: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen, Inhalte, Personen*, ur. Mathias Beer. München: Oldenbourg, 2004, 49-62.

SEEWANN, Gerhard; PORTMANN, Michael. *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa*. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa; Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2018.

SEJFULA, Kemal. *Savez komunista Jugoslavije i nacionalne manjine*. Beograd: Kultura, 1959.

SENZ, Ingomar, ur. *Donauschwäbische Geschichte*, Band II: *Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806-1918*. München: Universitas, 1997.

SIMONIČ, Ivan. „Zgodovina kočevskega ozemlja”. U: *Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1939, 45-130.

SIMONIČ, Ivan. „Zgodovina mesta Kočevja in Kočevske”. U: *500 let mesta Kočevja 1471-1971*. Kočevje: Skupščina občine, 1971, 5-51.

SPANNENBERGER, Norbert. *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938-1945 unter Horthy und Hitler*. München: Oldenbourg, 2002.

STANIĆ, Slavko. „Švabe u Vojvodini”. *Letopis Matice srpske* 105 (1931), br. 1-2: 114-130.

STANIĆ VAJFERT, Brigita. *Hronika familije Weifert u Vršcu i Pančevu*. Beograd: izdanje autora, 2007.

STEFANOVIĆ, Nenad, ur. *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*. Beograd: Prosveta; Tiker, ²1997.

STEFANOVIĆ, Nenad, ur. *Zemlja u koferu*. Beograd: Krug Commerce, 2007.

STOJČIĆ, Marijana. „Skica za jednu kulturu sećanja”. U: *Na tragu Podunavskih Nemaca u Vojvodini*, ur. Helena Rill i Marijana Stojčić. Beograd; Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2017, 91-118.

STOJKOVIĆ, Ljubiša; MARTIĆ, Miloš. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd: Rad, 1953.

SUPPAN, Arnold. „Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938”. U: *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 / Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije*, ur. Arnold Suppan i Helmut Rimpler. Wien; München: Verlag für Geschichte und Politik; Oldenbourg, 1988, 171-240.

SUPPAN, Arnold; RUMPLER, Helmut, ur. *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 / Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije*. München: Verlag für Geschichte und Politik; Oldenbourg, 1988.

ŠIJAČKI, Ljubica. „Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941-1944”. *Istraživanja* 7 (1979): 224-330.

ŠTEGER, Rudolf. *Bela Crkva u XVIII i XIX veku. Komorski vojnograničarski period*. Novi Sad; Bela Crkva: Matica srpska; SIZ za kulturu opštine Bela Crkva, 1982.

ŠUŠNJAR, Petar. *Plavo, crno, crveno. 40.000 folksdojčerske dece*. Novi Sad: Forum, 2006.

TILKOVŠZKY, Loránt. *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik” 1938-1945*. Budapest: Akadémia Kiadó, 1981.

TRDAN, Vanda. „Rdeči in črni. Državnozborske volitve leta 1907. na Kočevskem”. *Kronika* 43 (1995), br. 3: 38-43.

TRDAN, Vanda. „Zbrisane sledi. Zgodovina Kočevarjev od 1900. do 1918.” Diplomski rad, Ljubljanska univeza, 1996.

TRDAN, Vanda. „Življenje kočevskih Nemcev med 1850. in 1918.” Magistrski rad, Ljubljanska univerza, 1999.

VALENČIČ, Vlado. „Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880”. *Zgodovinski časopis* 28 (1974): 287-318.

VEG, Šandor. „Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941-1944.” *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 13 (1963), br. 35: 63-104.

VODOPIVEC, Peter. „O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja”. *Prispevki za novejšo zgodovino* 27 (1987), br. 1-2: 7-30.

VONČINA, Anton. „Maribor v letih 1918-1919”. *Kronika* 4 (1952), br. 2: 94-99.

VOVKO, Andrej. „Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije”. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), br. 3: 311-321.

WEHLER, Hans-Ulrich. „‘Reichsfestung’ Belgrad. Nationalsozialistische ‘Raumordnung’ in Südosteuropa”. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 11 (1963), br. 1: 72-84.

WEIDLEIN, Johann. *Madjarisierung der Deutschen in Ungarn und in Deutschland*. Schorndorf: Selbstverlag, 1955.

WERHAS, Mario; MIKULIČIĆ, Božidar. *Prinz Eugen. 7. SS dragovoljačka gorska divizija*. Zagreb: Despot Infnitus, 2018.

WILDMANN, Georg et al. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I-IV. München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1991-1995.

WUTTE, Martin; LOBMEYR, Oskar. *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien*. Klagenfurt: Kolitsch, 1926.

Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini / Heimat an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2009.

ZORN, Tone. „Dva poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji”. *Kronika* 24 (1976), br. 2: 89-93.

ZORN, Tone. „Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama”. *Zgodovinski časopis* 28 (1974), br. 3-4: 347-366.

ZORN, Tone. „Narodnostna podoba dela kočevskega območja po podatkih italijanskega ljudskega štetja dne 31. julija 1941.” *Zgodovinski časopis* 30 (1975), br. 3-4: 247-252.

ZORN, Tone. „Nemški trgovski obrati v Sloveniji v letih 1938/39 (značaj in lastništvo)”. *Kronika* 18 (1970): 113-120.

ZWITTER, Fran. „Nemci na Slovenskem”. *Sodobnost* 6 (1938), br. 11-12: 483-497.

ŽIGON, Tanja. *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.

ŽILETIĆ, Zoran. „Nemci u Vojvodini i Drugi svetski rat”. U: *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*, ur. Nenad Stefanović. Beograd: Prosveta; Tiker, ²1997, 202-220.

ŽIVKOVIĆ, Dragoljub, ur. *Na putu ka istini*, I-X. Novi Sad: Skupština AP Vojvodine, 2009.

Život, rad i držanje domaćih Nemaca (folksdojčera) pre rata, za vreme rata i za vreme okupacije. Novi Sad: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946.

ŽNIDARIČ, Marjan. „Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama”. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 54 (1983), br. 1-2: 218-230.

SUMMARY

Historiographical Text and Historical Context: Historiography on the Ethnic Germans in the Territory of the Former Yugoslavia 1919–2019

The paper deals with the representation of the Ethnic Germans (Volksdeutsche) in the historiography of the territory once comprising Yugoslavia. The author divides his subject matter according to regions (Slovenia, Croatia, Serbia, and Bosnia-Herzegovina) and periods (inter-war, communist, and post-communist).

During the first period, the Volksdeutsche were not a prominent topic in historiography of the three leading Yugoslav peoples, not even in Slovenia, which had the longest history of ethnic strife between the Slovenes and the Germans. It was the Ethnic German authors who published the most works on the Volksdeutsche in this period. Most of them appeared in the 1930s, as many Danube Swabian settlements celebrated the 150th or 200th anniversaries of the arrival of the Germans.

After WWII, in which the Ethnic Germans had sided with the invaders and were afterwards collectively punished by the new communist authorities, they acquired the image of the “bad guys” of post-war historiography. During the first 15-odd years, works on them were scarce, although several official papers and memoranda enumerating their war crimes and treasonable activities before and during WWII were written soon after the end of the war. In the course of the 1960s, several important works appeared and set the trend for the 1970s and part of the 1980s. Most of them were published in Slovenia. These works also covered the longest time span. In other parts of Yugoslavia, works on the Volksdeutsche usually dealt with their colonization or with WWII. Works on WWII always insisted on German war crimes, persecution of Jews, and combat against the Partisans.

Since the mid-1980s, the image of the Volksdeutsche has become more realistic and less biased. Slovene and Austrian historians organized a conference in 1984 (that engendered a collection of papers in 1986) on the Germans in Slovenia 1848–1941, which made the new trends plain to see. In other parts of the country, several works on the Volksdeutsche Partisan company appeared.

During the second half of the 1980s, as the communist political and economic system started to dilapidate, historiography posed new questions, discovered new topics, and opened new approaches. The revision and questioning of decades-long myths and established truths began.

This trend boomed after the break-up of Yugoslavia and collapse of the communist system. Communist crimes at the end of WWII – and the atrocities against the Volksdeutsche – became one of the best-researched topics. Gradually, other German-related topics were taken up and – although old views

still persisted here and there – the German minority became part of national histories once again. This production has been very lively in Slovenia and especially in Croatia, whereas the number of works in Serbia, and especially in Bosnia-Herzegovina, has lagged behind.

Key words: Germans; Ethnic Germans (Volksdeutsche); historiography; Yugoslavia; Slovenia; Croatia; Vojvodina; Bosnia and Herzegovina; World War II; camps